

ΜΑΡΩ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων

GUTENBERG ★ ΑΘΗΝΑ 1992

μονικός Διευθυντής του ΕΚΚΕ, και τους συναδέλφους μου στην ερευνητική ομάδα του ΕΚΚΕ για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών. Η συνεργασία μου με τον Ηλία Νικολακόπουλο, υπεύθυνο της σχετικής ομάδας, υπήρξε για μένα πολύτιμη, όπως και η συμβολή του στην ολοκλήρωση της μελέτης αυτής. Από πολλές απόψεις το ανά χείρας βιβλίο αποτελεί την προσωπική μου εκδοχή μιας κοινής διανοητικής πορείας, που ήταν για μένα εμπλουτιστική. Του οφείλω θερμές ευχαριστίες.

Επίσης οφείλω να ευχαριστήσω θερμά τον Θωμά Μαλούτα που ήταν πάντα προσιτός για ανταλλαγή απόψεων, για τη συμβολή του στον έλεγχο των υποθέσεων της μελέτης αυτής μέσω στατιστικών αναλύσεων, καθώς και για τις παρατηρήσεις του στο τελικό κείμενο.

Τέλος, ευχαριστίες οφείλω στον Γ. Δαρδανό και τους συνεργάτες του στον εκδοτικό οίκο Gutenberg, που υποστήριξαν και αυτή τη συγγραφική μου προσπάθεια.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Το αντικείμενο της μελέτης

Γυναίκες και πολιτική: Δύο έννοιες που για μεγάλες ιστορικές περιόδους έμοιαζαν ασύμπτωτες, αφού η πρώτη παρέπεμπε αποκλειστικά στον «ιδιωτικό χώρο», θεωρούμενο ως οριοθετημένο πεδίο προσωπικών/οικογενειακών σχέσεων, ενώ η δεύτερη αποτελούσε, και αποτελεί, την κατεξοχήν έκφραση του δημόσιου και του συλλογικού¹. Δύο έννοιες που ακόμη και σήμερα, σύμφωνα με διάχυτες αντιλήψεις, δεν συσχετίζονται ουσιαστικά: Η «πολιτική» αφορά σχέσεις εξουσίας και κοινωνικά/ταξικά συμφέροντα, στα οποία οι γυναίκες θεωρείται ότι αναφέρονται διαμέσου των ανδρών, ενώ η έννοια «γυναίκες» παραπέμπει σ' ένα άλλο, ανεξάρτητο/παράλληλο σύστημα μη εξουσιαστικών σχέσεων (των δύο φύλων) όπου, μάλιστα, οι γυναίκες έχουν ως δεδομένη τη θέση αυτού που υπηρετεί και εξυπηρετεί τους άλλους, μέσω της συμβολής τους στην «αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης» των ανδρών². Ακόμη και όταν, για κάποιες «εξαιρετικές» γυναίκες³, γίνεται αποδεκτός ο ενεργός ή και πρωταγωνιστικός

1. Για μια ενδιαφέρουσα κριτική παρουσίαση της φιλοσοφικής διάκρισης ιδιωτικού-δημόσιου χώρου, ως νομιμοποιητικού επιχειρήματος της γυναικείας καταπίεσης, βλ. I.M. Young, 1987, σσ. 57-76.

2. Η κλασική αυτή μαρξιστική αντίληψη επέτρεψε τη θεωρητική σύζευξη καπιταλισμού και πατριαρχίας στις αντιλήψεις μιας τάσης του φεμινιστικού κινήματος, σύζευξη η οποία είναι εξαιρετικά απλουστευτική. Βλ., για παράδειγμα, τη σύνοψη της σχετικής κριτικής στο R.W. Connell, 1987, σσ. 41-47.

3. Βλ. M. Riot-Sarcey, E. Varikas, 1988, σσ. 77-89, για την έννοια της «εξαιρετικής γυναίκας», για την οποία, σ. 77, «το τέλος του αποκλεισμού περνά μέσα από την εξομίωση με τις κυρίαρχες αξίες, που αποκλείουν τις γυναίκες στο όνομα της περιφρονημένης διαφοράς τους».

ρόλος στο πολιτικό προσκήνιο και τα πολιτικά αξιώματα, και σ' αυτή την περίπτωση είναι φανερή η δυσκολία της αποδοχής του θεμιτού χαρακτήρα της συσχέτισης γυναίκες-πολιτική. Κι αυτό γιατί, συνθήως, είτε αμφισβητείται η γυναικεία τους υπόσταση, είτε γίνεται αποδεκτή μέσω της ανάθεσης ειδικών αρμοδιοτήτων (δευτερεύουσας σημασίας;) που θεωρείται ότι αρμόζουν στο φύλο τους⁴ (παιδεία, κοινωνική πρόνοια, πολιτισμός κ.ά.) ή λόγω του ότι λειτουργούν ως υποκατάστατα κάποιου ανδρός⁵. Παράλληλα, για μια μεγάλη κατηγορία «εκσυγχρονισμένων» αντιλήψεων μοιάζει απόλυτα θεμιτό να αντικατασταθεί ο αποκλεισμός των γυναικών από το χώρο της πολιτικής, που είχε ως νομιμοποιητικό επιχειρήμα το φύλο τους, με την επιβολή της παρουσίας επίλεκτων γυναικών με βάση το ίδιο νομιμοποιητικό επιχειρήμα: Επειδή είναι γυναίκες⁶.

Αλλά η σχέση γυναίκες-πολιτική μοιάζει αντιφατική ή και χωρίς νόημα ακόμη, και για συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικών

4. Είναι απαραίτητο ωστόσο να σημειώσουμε ως ενδιαφέρον νεότερο στοιχείο, στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας της δεκαετίας του '90, τη συνύπαρξη, από την άνοιξη του '91, δύο γυναικών επικεφαλής πολιτικών σχηματισμών της Αριστεράς. Αν η αποδοχή της μιας είναι ενδεικτική σταδιακών μετεξελίξεων στην πρόσληψη της σχέσης γυναίκες-πολιτική, αντίθετα η υποδοχή που έγινε στη δεύτερη έκανε φανερό το σεξισμό που διέπει ακόμη τα κριτήρια αξιολόγησης των γυναικών πολιτικών.

5. Η τελευταία αυτή πρακτική παρατηρείται ακόμη και σήμερα στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Για ένα ιστορικό της σχετικής λειτουργίας γυναικών πολιτικών με παραδείγματα από την Αγγλία, βλ. M. Stacey, M. Price, 1981, σσ. 156-170. Βλ. επίσης, για τις ΗΠΑ, I. Gertzog, 1984, όπου υπάρχουν αναφορές στη χηρεία, ως συνήθη ιστορικά δίοδο για τη γυναικεία παρουσία στο Κογκρέσο.

6. Αναφέρομαι βέβαια στο ζήτημα των ποσοστάσεων, βλ. και παρακάτω, σσ. 81-86, το οποίο είναι σίγουρα πιο πολύπλοκο απ' ό,τι η παραπάνω διατύπωση αφήνει να εννοηθεί. Ωστόσο, στο επίπεδο της θεωρίας είναι εξίσου σεξιστικό (δηλαδή ενδεικτικό διαφοροποιημένης αξιολόγησης του ανδρικού από το γυναικείο) το να γίνεται νομιμοποιητική επίκληση στο φύλο είτε για τον αποκλεισμό είτε για την επιβολή των γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο. Για την ενδεχόμενη αναγκαιότητα ενός «θετικού σεξισμού» σε συγκεκριμένους τομείς, βλ. L.W. Sumner, 1987, σσ. 204-222.

από τις οποίες η πολιτική διαδικασία γίνεται αντιληπτή ως ξένη, μη αφορώσα την καθημερινή ζωή, όχι ικανή αλλά ούτε καν αρμόδια να συμβάλει στην επίλυση προβλημάτων που θεωρούνται, σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις, «ιδιωτικά». Ειδικά στην Ελλάδα, για πολλές από τις γυναίκες αυτής της κατηγορίας (τρίτης ηλικίας και χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου) το ασύμπτωτο της σχέσης γυναίκες-πολιτική αποτελεί βίωμα αφού, εκτός των άλλων, υπήρξαν ενήλικες χωρίς πολιτικά δικαιώματα (έως το 1952)⁷.

Στόχο της μελέτης αυτής αποτελεί η συσχέτιση των δύο εννοιών, οι οποίες αν δεν προσλαμβάνονται πλέον έκδηλα ως απόλυτα ασύμπτωτες ή αντιφατικές, ωστόσο μύθοι και στερεότυπα υφέρπουν στη συσχέτισή τους, τόσο στο επίπεδο των καθημερινών αντιλήψεων όσο και σ' αυτό των επιστημονικών αναλύσεων. Σ' αυτό το τελευταίο μάλιστα, κυριαρχεί η σύγχυση μεταξύ της πραγματικότητας της διάκρισης ιδιωτικού-δημόσιου χώρου, που ακόμη και σήμερα οριοθετεί την καθημερινή ζωή μαζικών κατηγοριών γυναικών, και της θεωρητικής πρόσληψής της, στο πλαίσιο της οποίας το πολιτικό παραπέμπει περιοριστικά μόνο στο δεύτερο σκέλος, παρότι είναι πλέον φανερό ότι σε συνθήκες ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας τα ίδια τα όρια κράτους και κοινωνίας είναι λιγότερο σαφή⁸.

7. Για τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων, βλ. Δ. Σαμίου, 1989, Ζ. Χρονάκη-Παλαμίχου, 1982 και Γ. Σωτηρέλης, 1991, σσ. 211-219. Στο Σύνταγμα του 1927 γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στο ενδεχόμενο απονομής πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες και με βάση το Προεδρικό Διάταγμα της 5ης Φεβρουαρίου 1930 αναγνωρίζεται το δικαίωμα της γυναικείας ψήφου στις δημοτικές εκλογές για τις εγγράμματες και άνω των τριάντα ετών γυναίκες. Με βάση το Νόμο 959/49 μειώνονται οι περιορισμοί στη γυναικεία δημοτική ψήφο και οι γυναίκες παίρνουν μαζικά μέρος στις δημοτικές εκλογές του 1951. Με το Νόμο 2159/1952, βάσει ερμηνευτικής δήλωσης στο Σύνταγμα του 1952, αναγνωρίζονται πλήρη πολιτικά δικαιώματα στις Ελληνίδες, οι οποίες ψηφίζουν για πρώτη φορά στις βουλευτικές εκλογές του 1956. Ήδη, όμως, από τον Ιανουάριο του 1953, συμμετέχουν σε αναπληρωματική εκλογή στη Θεσσαλονίκη, οπότε και εκλέγεται η Ελένη Σκούρα πρώτη ελληνίδα βουλευτής.

8. Για το θέμα της αποδυνάμωσης της διάκρισης κράτους και κοινωνίας,

Αντικείμενο της μελέτης αποτελεί η σκιαγράφηση της πολιτικής φυσιογνωμίας των γυναικών στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας με σημείο αναφοράς την πολιτική πρόσληψη, όπως αυτή αποτυπώνεται σε συγκεκριμένες πολιτικές στάσεις, αντιλήψεις και συμπεριφορές, οι οποίες είναι ενδεικτικές εντονότατων εσωτερικών διαφοροποιήσεων στο πρότυπο της «γυναικείας» πολιτικής πρόσληψης, και δηλωτικές συγκεκριμένων τάσεων μετεξέλιξης. Συνεπώς, η όλη προβληματική εγγράφεται στο πλαίσιο της μελέτης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας⁹, με σημείο αναφοράς την οριοθέτηση της ενδεχόμενης «γυναικείας» πολιτικής κουλτούρας στο επίπεδο των προδιαθέσεων και της συμπεριφοράς. Παράλληλα, η συγκεκριμένη προσέγγιση στο αντικείμενο της μελέτης οδηγεί στην ανάπτυξη προβληματισμού όσον αφορά την ουσιαστική κοινωνική βαρύτητα του φύλου, ως παράγοντα διαφοροποίησης στην πολιτική πρόσληψη, αλλά και την επιστημολογική εμβέλεια καθιερωμένων εννοιολογικών εργαλείων, που γίνονται αποδεκτά συνήθως χωρίς αμφισβήτηση. Γιατί αν το φύ-

βλ. Κ. Τσουκαλάς, 1991, ιδιαίτερα σσ. 408-417, ο οποίος σημειώνει ότι οδηγούμαστε «σε μια νέα κοινωνικοποίηση του Πολιτικού ή/και πολιτικοποίηση του Κοινωνικού», σ. 410. Για την ανάγκη ενός νέου τρόπου πρόσληψης των σχέσεων ιδιωτικού-δημόσιου χώρου, βλ. Μ. Dietz, 1992, σσ. 63-85.

9. Για τη σχετική πολιτολογική προβληματική, βλ. κυρίως Ν. Diamandougos, 1983, όσον αφορά τις ιστορικές καταβολές της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, καθώς και S.V. Papacosma, 1988. Βλ. επίσης Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1987 και 1991, για την ελληνική πολιτική κουλτούρα όπως διαφαίνεται στην εφηβεία, Π. Καφετζής, 1988, σχετικά με τις διαφορές που εντοπίζονται στο επίπεδο της πολιτικής κουλτούρας των χωρών της Νότιας Ευρώπης, όπως και τα δύο αφιερώματα της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, 69Α, 1988 και 75Α, 1990, όπου υπάρχουν πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία και αναλύσεις για την ελληνική πολιτική κουλτούρα, και μεθοδολογικές κατευθύνσεις για τους τρόπους προσέγγισης και μελέτης που αναφέρονται σ' αυτή. Βλ. και τα σχετικά άρθρα στο Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), 1990. Εξάλλου, εκτός από τις μελέτες που υιοθετούν έκδηλα πολιτολογική προβληματική, ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όσον αφορά τη διερεύνηση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, παρουσιάζουν οι μελέτες του Κ. Τσουκαλά, 1981, 1987 και 1991, του Δ. Τσαούση, 1982 καθώς και το Δ. Τσαούσης (επιμ.), 1983.

λο επιδρά στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά των ατόμων, η κατεύθυνση της επίδρασης αυτής δεν είναι βέβαια α-ιστορικά δεδομένη, αλλά καθορίζεται από τον τύπο των σχέσεων των δύο φύλων, οι οποίες, στην εξέλιξή τους, οριοθετούν τόσο τις έννοιες άνδρας-γυναίκα όσο και την αυστηρότητα της μεταξύ τους διάκρισης. Μόνο με σημείο αναφοράς την αναλυτική κατηγορία «σχέσεις των φύλων», που καλύπτει ένα πολύπλοκο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων και αφορά ένα ιστορικά μεταβαλλόμενο σύνολο κοινωνικών διεργασιών¹⁰, θα μπορούσαμε να συλλάβουμε θεωρητικά τις αλλαγές που εμφανίζονται στο «γυναικείο» πρότυπο πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς τα τελευταία χρόνια, και να προβληματιστούμε γύρω από την ίδια την έννοια του «γυναικείου».

Είναι απαραίτητο, ωστόσο, να διευκρινιστεί από τώρα ότι, αν σ' ένα επίπεδο ανάλυσης αποτελεί επιδίωξή μου να συμβάλω στον έλεγχο της υπόθεσης περί του αβασίμου της ταύτισης του πολιτικού με το ανδρικό και στην αμφισβήτηση της σεξιστικής θεωρητικής υπαγωγής των γυναικών σε πολιτικώς δρώντα άτομα ελάχιστονο σημασίας, σ' ένα άλλο επίπεδο και με βάση στενότερη ερμηνεία της «πολιτικής» επιβάλλεται να υπογραμμίσω ότι η σχέση γυναίκες-πολιτική είναι πράγματι διφορούμενη, πολυσήμαντη, πηγή αντιφάσεων και ανακολουθιών. Κι αυτό, γιατί είναι εύλογο να διερωτηθεί κανείς αν στο πλαίσιο του *υπάρχοντος* πολιτικού συστήματος αποτελεί όντως διακύβευμα (και αν είναι δυνατό να αποτελέσει) η γυναικεία απελευθέρωση. Δηλαδή, η επίλυση του φάσματος «των προβλημάτων που αφορούν την κοινωνικο-οικονομική καταπίεση και εκμετάλλευση των γυναικών, τους ρόλους τους μέσα στην κοινωνία και την οικογένεια, τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα, τη σεξουαλική ισότητα και το πρόβλημα του τι συνιστά τη γυναίκα σαν γένος»¹¹, είναι δυνατό να

10. Για μια εννοιολογική αποσαφήνιση των «σχέσεων των φύλων», βλ. J. Flax, 1987, σσ. 628-634.

11. Η διατύπωση είναι της C. Gould, 1984, σ. 1 (μετάφραση Β. Λαμπροπούλου). Γενικότερα, για την έννοια και το ιστορικό της απελευθέρωσης των γυναικών, βλ. C. Gramae, P. Treichler, 1985, σσ. 501-502.

2, Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, *Γυναίκες και Πολιτική*

αντιμετωπισθεί με δεδομένο το χαρακτήρα της καθιερωμένης πολιτικής διαδικασίας; Και, συνεπώς, στο επίπεδο της στρατηγικής αλλά και της τακτικής, μπορούν πράγματι οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία να προωθήσουν ουσιαστικά την επίλυση του σχετικού ζητήματος στο πλαίσιο και με τους όρους του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος¹²; Ή μήπως, με επίκεντρο την προβληματική της γυναικείας απελευθέρωσης, θα πρέπει αναγκαστικά η συσχέτιση γυναίκες-πολιτική να έχει ως σημείο αναφοράς μία άλλη σημασιολογία της πολιτικής, δηλαδή μία άλλη πολιτική;

Πράγματι, η κυρίαρχη ερμηνεία του πολιτικού και της πολιτικής δεν περιλαμβάνει τις γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν ως κατηγορία φύλου. Όχι όμως επειδή οι γυναίκες είναι λιγότερο πολιτικά όντα από τους άνδρες, αλλά γιατί στο πλαίσιο ενός ανδροκεντρικού συστήματος οι άνδρες έχουν ιδιοποιηθεί και την πολιτικότητα ως δικό τους χαρακτηριστικό, ορίζοντάς την με τα δικά τους δεδομένα. Σ' αυτό το πλαίσιο, κάθε πολιτική για τις γυναίκες που αποδέχεται τα όριά του, μόνο διορθωτικά μπορεί να παρεμβαίνει υπέρ της εκσυγχρονιστικής διευκόλυνσης των γυναικών στην άσκηση των παραδοσιακών τους ρόλων, τους οποίους βεβαίως δεν αμφισβητεί. Παράλληλα, γίνεται φανερό ότι η συγκρότηση του πολιτικού μεταβάλλεται στις νέες κοινωνικές συνθήκες και η διεύρυνση που παρατηρείται επιβάλλει αναθεωρήσεις στην πολιτική θεωρία. Απ' την άποψη αυτή η μελέτη της γυναικείας πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς στο πλαίσιο του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, στη σημερινή ιστορική συγκυρία, παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί είναι ενδεικτική των αποχρώσεων και των αντιφάσεων της σχέσης γυναίκες-πολιτική που παραπέμπουν στις αποχρώσεις και τις αντιφάσεις που ενυπάρχουν, και διαφαίνονται όλο και περισσότερο, στην εννοιολογική αποσαφήνιση των δύο

12. Εξαιρετικό ενδιαφέρον στο σημείο αυτό παρουσιάζει η φιλοσοφική προβληματική της C. Pateman, 1989, στην εισαγωγή, και 1988, σσ. 219-234. Βλ. επίσης μια ανταλλαγή απόψεων γύρω από το σχετικό ερώτημα στο περιοδικό *Δίνη*: Μ. Παπαγιαννάκη, Α. Φραγκουδάκη, 1988, σσ. 9-11, Β. Κωτοσβέλου, Μ. Ρεπούση, 1989, σσ. 19-24.

συνιστωσών της παραπάνω σχέσης. Οι αντιφάσεις αυτές απορρέουν, αφενός από τις διαφαινόμενες τάσεις διεύρυνσης του πολιτικού και της συνακόλουθης νεοτερικής οριοθέτησης της έννοιας της δημοκρατίας σε συνθήκες ανάπτυξης της γυναικείας αμφισβήτησης¹³, και αφετέρου από την όλο και μαζικότερη άρνηση των (νεότερων) γυναικών να συναλλάσσονται με την πολιτική εξουσία προβάλλοντας μια κοινωνική ταυτότητα που δεν τους ανήκει (αφού είναι του πατέρα ή του συζύγου τους) και η οποία συσκοτίζει την αυτονομία και την ιδιαιτερότητά τους ως κοινωνικώς δρώντα υποκείμενα γυναικείου φύλου.

Συνεπώς, αν στόχος της μελέτης αυτής είναι και ο έλεγχος της υπόθεσης που αφορά το αβάσιμο της λανθάνουσας αποδοχής της ταύτισης του ανδρικού με το πολιτικό, παράλληλα είναι φανερό ότι, σε μεταθεωρητικό επίπεδο, κυρίαρχο στοιχείο της όλης προσέγγισης στο αντικείμενο της μελέτης είναι η αντίληψη ότι το πολιτικό δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με την πολιτική, όπως μας είναι γνωστή και καθιερωμένη σήμερα, αλλά την ξεπερνά. Η υπέρβαση αυτή, που κοινωνικά και φιλοσοφικά συντελείται στην έννοια του πολιτικού, δεν έχει ωστόσο νομιμοποιηθεί ούτε στις κοινωνικές αντιλήψεις ούτε στις επιστημονικές θεωρήσεις, παρά την πρόκληση που διατυπώνεται από τα διάφορα κοινωνικά κινήματα που συμβάλλουν στην τάση συγχώνευσης του πολιτικού με το εξωπολιτικό¹⁴. Σ' αυτό το πλαίσιο η συσχέτιση γυναίκες και πολιτική επιδιώκει να καταδείξει και την επιστημονική αναγκαιότητα της σχετικής διεύρυνσης, μέσω του πολύπλοκου και αντιφατικού χαρακτήρα της γυναικείας πολιτικότητας.

Οι αναφορές στις «γυναίκες» στη μελέτη αυτή παραπέμπουν σε μια οριοθετημένη και διακριτή *κοινωνική* κατηγορία, αφού αποτελείται από άτομα, τα οποία λόγω του φύλου τους βρίσκονται

13. Βλ. γι' αυτό το θέμα Μ. Σπουρδαλάκης, 1990, σσ. 194-215, όπου υπάρχουν και οι απαραίτητες βιβλιογραφικές αναφορές. Γενικότερα, για τις επιπτώσεις της ανάπτυξης των νέων κοινωνικών κινήματων στο επίπεδο της δημοκρατίας, βλ. R. Dalton, M. Kuechler, 1990. Βλ. επίσης Ch. Mouffe, 1992, την εισαγωγή, σχετικά με την έννοια και τις προοπτικές της «ριζοσπαστικής δημοκρατίας».

14. Βλ. C. Offe, 1987, σσ. 63-105.

σε συγκεκριμένη θέση έναντι των ανδρών στο σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων¹⁵. Παράλληλα, υποθέτουμε ότι στο εσωτερικό αυτής της κοινωνικής κατηγορίας υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στις στάσεις, τις αντιλήψεις και τη συμπεριφορά που ανάγονται σε διαφορές κοινωνικής/ταξικής θέσης και ηλικίας/γενιάς. Είναι ευνόητες οι διαφοροποιήσεις αυτές αν σκεφτούμε, επιπλέον, ότι τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρούνται σημαντικές μετεξελίξεις στα πρότυπα ζωής και στην πραγματικότητα της καθημερινότητας των γυναικών, οι οποίες εκφράζονται σαφέστερα στις αντιλήψεις των νέων και υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου γυναικών.

Ωστόσο, οι μύθοι και τα στερεότυπα που αναφέρονται στη γυναικεία πολιτικότητα έχουν πολύ λίγο μετεξελιχθεί. Η πεμπτουσία των σχετικών στερεοτύπων μπορεί να συμπυκνωθεί στην αντίληψη ότι οι γυναίκες είναι λιγότερο πολιτικά όντα από τους άνδρες. Η αντίληψη αυτή συνήθως εκφράζει θετική αξιολόγηση (υποτιμώντας όμως τις γυναίκες) της «μειωμένης γυναικείας πολιτικότητας», είτε γιατί το πολιτικό, σύμφωνα με την αριστοτελική παράδοση, γίνεται αντιληπτό ως ύψιστο αγαθό που απαιτεί ιδιότητες τις οποίες οι γυναίκες στερούνται (και αν τις αποκτήσουν γίνονται «κακές» γυναίκες)¹⁶, είτε προσλαμβάνεται, σύμφωνα με αντιλήψεις μεταγενέστερων ιστορικών περιόδων, ως φορέας ιδιαίτερων αρετών¹⁷. Ύψιστο αγαθό ή ανήθικο, το πεδίο της

15. Στη μελέτη αυτή οι αναφορές σε γυναίκες και άνδρες παραπέμπουν σε κοινωνικές κατηγορίες ή σε άτομα/φορείς κοινωνικής δράσης, υπονοώντας βέβαια το κοινωνικό φύλο με την έννοια του gender και όχι το βιολογικό (sex), που διαχωρίζει αρσενικά και θηλυκά. Για τη σχετική διάκριση, η οποία στην ελληνική γλώσσα δεν είναι προφανής, βλ. C. Fuchs Epstein, 1988, την εισαγωγή, και A. Oakley, 1972. Βλ. επίσης A. Weigert κ.ά., 1986, σσ. 68-88 (όπου γίνεται διάκριση μεταξύ τριών διαφορετικών ταυτοτήτων: gender, sex, και sexual) και R. Stoller, 1985.

16. Για τη σχετική αριστοτελική αντίληψη, βλ. J.B. Elshtain, 1974. Η αντίληψη αυτή εκδηλώθηκε με εξαιρετική ιδεολογική δύναμη στη Βρετανία του 19ου αιώνα (βλ. O. Banks, 1981) αλλά διαφαίνεται ακόμη και σήμερα με σημείο αναφοράς πολιτικούς γυναικείου φύλου.

17. Βλ. V. Randall, 1982, την εισαγωγή.

πολιτικής πάντα απέκλειε ιδεολογικά τις γυναίκες, περιορίζοντας την πολιτική τους δραστηριοποίηση. Ωστόσο, πάντα καθόριζε και οριοθετούσε τις συνθήκες της ύπαρξής τους, ξεπερνώντας τη διάκριση ιδιωτικού/δημόσιου χώρου.

Τις τελευταίες δεκαετίες η αντίληψη της «μειωμένης πολιτικότητας» των γυναικών βρίσκει εμπειρική στήριξη στην παρατήρηση ότι οι γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία, φαίνεται να εκδηλώνουν μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον σε σύγκριση με τους άνδρες. Ενώ η παρατήρηση αυτή είναι συνήθως έγκυρη, με βάση τους όρους της κυρίαρχης αντίληψης σχετικά με το τι συνιστά πολιτικό ενδιαφέρον και πώς μετράται η εκδήλωσή του¹⁸, έχει συγχρόνως περιορισμένη ερμηνευτική και ευριστική εμβέλεια. Γιατί, βέβαια, μοιάζει ταυτολογική η παρατήρηση ότι τα άτομα που δραστηριοποιούνται κυρίως στον ιδιωτικό χώρο, τα άτομα που είναι προνομιακά επιφορτισμένα με τους ρόλους που αφορούν «την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης» των ανδρών στο πλαίσιο κοινωνιών όπου η κυρίαρχη αντίληψη διαχωρίζει απόλυτα το δημόσιο από τον ιδιωτικό χώρο, εμπλέκονται λιγότερο από τα άλλα στο δημόσιο χώρο. Πώς είναι δυνατό να γίνει αποδεκτή η αντίληψη ότι οι γυναίκες είναι λιγότερο πολιτικά όντα από τους άνδρες, όταν ο ίδιος ο ορισμός του πολιτικού και της πολιτικότητας σε μεγάλο βαθμό τις αποκλείει; Είναι απαραίτητο συνεπώς να διευκρινίσουμε ότι, προβαίνοντας σε συγκρίσεις της πολιτικής πρόσληψης ή της πολιτικής συμπεριφοράς ανδρών και γυναικών, δεν αναφερόμαστε σε ουδέτερες ως προς το φύλο έννοιες, αλλά σε έννοιες με συγκεκριμένο, έστω λανθάνοντως, φυλετικό πρόσημο, το οποίο διακρίνεται τόσο στις αντιλήψεις των κοινωνικά/πολιτικά δρώντων ατόμων, όσο και σ' αυτές των μελετητών.

Είναι φανερό ότι τα εννοιολογικά εργαλεία και οι επιστημο-

18. Σε ορισμένα από τα μεθοδολογικά προβλήματα που αφορούν τη μέτρηση του πολιτικού ενδιαφέροντος στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1990. Βλ. και παρακάτω, σσ. 162-164, για το πώς θα πρέπει να προσληφθεί η δήλωση υψηλού βαθμού πολιτικού ενδιαφέροντος.

νικές προσεγγίσεις φέρουν την πολιτισμική σφραγίδα του ατομικού ή του συλλογικού δημιουργού τους, σφραγίδα που προσδιορίζεται τόσο από την κοινωνική/ταξική του θέση, όσο και από την κοινωνική θέση που απορρέει από το φύλο του. Και ενώ, οι κοινωνικοί/ταξικοί αγώνες και ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός των αντιλήψεων για την έννοια της ισότητας έχουν εξοστρακίσει τελείως (από τις αντιλήψεις) την άποψη ότι τα άτομα που κατέχουν χαμηλή θέση στην ταξική ιεραρχία νομιμοποιούνται να έχουν λιγότερα πολιτικά δικαιώματα (μια άποψη που δεν είναι και τόσο παλιά)¹⁹, το ανδρικό φύλο εξακολουθεί να ιδιοποιείται την πολιτικότητα ως δικό του χαρακτηριστικό²⁰. Κι αυτό γιατί παραμένει κυρίαρχο σ' έναν ανδροκεντρικό κόσμο, στο πλαίσιο του οποίου μέχρι πρόσφατα μόνο περιορισμένα, ασυντόνιστα και με αδύναμη θεωρητική εξάρτυση κάποιες φωνές αμφισβητούσαν την κυριαρχία του. Συνεπώς, στο επίπεδο της επιστημονικής ανάλυσης, πολύ συχνά οι συγκρίσεις της πολιτικής προσωπικότητας των ατόμων δεν έχουν ως αφετηρία κάποιο χαρακτηριστικό, το οποίο ορίζεται ως ενδεικτικό πολιτικότητας με στόχο να διερευνηθεί αν εμφανίζεται συχνότερα σε άτομα του ενός ή του άλλου φύλου, αλλά, αντίθετα, εντοπίζονται «ανδρικά» χαρακτηριστικά, δηλαδή προϊόντα της κοινωνικοποίησης ατόμων ανδρικού φύλου, για να αναχθούν στη συνέχεια σε πολιτικά²¹. Παράλληλα είναι αξιο-

19. Στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, «η άρση όλων των περιουσιακών και εισοδηματικών προσόντων των εκλογέων» κατοχυρώθηκε από το νόμο ΧΜΗ' του 1877. Βλ. Ν. Αλιβιζάτος, 1981, σ. 89. Βλ. επίσης και Γ. Σωτηρέλης, 1991, σσ. 79-82, για την «τιμηματική» ψήφο και την ψηφοφορία κατά τάξεις, οι οποίες κυριαρχούσαν στην Ευρώπη την ίδια εποχή.

20. Η C. Pateman, 1988, ιδιαίτερα στην εισαγωγή, επισημαίνει ότι στις θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου αποσιωπάται εντελώς μια διάσταση που είναι στην ουσία αναπόσπαστη: Αυτή του συμβολαίου των φύλων.

21. Δεν θα επεκταθώ σε παραδείγματα στο σημείο αυτό, που είναι βέβαια πάμπολλα. Θα αναφερθώ μόνο σε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από τον τομέα των μελετών της πολιτικής κοινωνικοποίησης των παιδιών: Η έλξη που ασκούν πολεμικές εικόνες ή η απέχθεια προς αυτές, μπορεί να θεωρηθεί πιο «πολιτική» ως στάση; Τα αγόρια ενός δείγματος φαίνεται ότι έλκονται μαζικά από τον πόλεμο, ενώ τα κορίτσια μαζικά από τα εκφράζουν απέχθεια.

σημείωτο ότι, ενώ στις διάχυτες κοινωνικές αντιλήψεις (και λανθάνοντας στις επιστημονικές προσεγγίσεις) νομιμοποιείται σε μεγάλο βαθμό το ασυμβίβαστο της σχέσης γυναίκες-πολιτική, αφού υφάρχει η ταύτιση πολιτικό = ανδρικό, όταν δεν νομιμοποιείται, αυτό γίνεται στη βάση ανθρωπιστικών επιχειρημάτων που εξουδετερώνουν τον ανατρεπτικό χαρακτήρα του αιτήματος της ουσιαστικής ισότητας (κοινωνικής και πολιτικής) των δύο φύλων. Έτσι αποσιωπάται εντελώς η πολιτική διάσταση του διακυβέματος της αυτόνομης συμμετοχής των γυναικών, ως εκπροσώπων μιας καταπιεσμένης κοινωνικής κατηγορίας στην (ανδροκεντρική) πολιτική διαδικασία, που δεν είναι βέβαια άλλο από τη ριζική αλλαγή της φυσιογνωμίας της.

Η αποσιώπηση αυτή συνδέεται και με το ότι οι σχέσεις των δύο φύλων δεν προσλαμβάνονται συνήθως ως εξουσιαστικές, αφού στην ίδια την έννοια της εξουσίας, όπως κατά κανόνα περιοριστικά οριοθετείται αυτή, δεν ενυπάρχει η προβληματική του φύλου²². Κι αυτό, ενώ είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι, αν, για παράδειγμα, δεχτούμε έναν «προεισαγωγικό ορισμό» της έννοιας της εξουσίας, που μοιάζει γενικευμένης αποδοχής, τον οποίο προτείνει ο T. Bottomore, έχουμε την αίσθηση ότι αυτό που περιγράφεται παραπέμπει άμεσα στο σύστημα σχέσεων των δύο φύλων: Η έννοια της εξουσίας ανάγεται στην «ικανότητα ενός ατόμου ή μιας κοινωνικής ομάδας να ακολουθεί μια πορεία ενεργειών (να λάβει και να εφαρμόσει αποφάσεις και γενικότερα να καθορίσει την ημερησία διάταξη για τη διαδικασία λήψεως απο-

Ο F. Greenstein, 1976, σ. 114 (βλ. και σ. 121), στην κλασική του μελέτη, αναφέρεται στα σχετικά στοιχεία για να τεκμηριώσει την άποψή του περί υψηλότερου επιπέδου πολιτικού ενδιαφέροντος των αγοριών. Στο θέμα αυτό αναφέρομαι και στο M. Παντελίδου Μαλούτα, 1987α, σ. 7, όπου γενικότερα επιχειρώ μια κριτική καθιερωμένων υποθέσεων της Πολιτικής Επιστήμης από τη σκοπιά της φεμινιστικής θεώρησης.

22. Βέβαια, η εννοιολογική αποσαφήνιση της «εξουσίας» παραμένει εξαιρετικά δύσκολη, όπως φαίνεται από τις πολλαπλές κλασικές ερμηνείες στο πλαίσιο της πολιτικής θεωρίας. Βλ. π.χ. S. Lukes, 1987. Ωστόσο, είτε το βάρος πέφτει στην ταξική εξουσία ή στη θέση στην κοινωνική στρωμάτωση, είτε στην πολιτική συνιστώσα, είτε στην οικονομική, η διάκριση των δύο φύ-

φάσεων) εν ανάγκη εναντίον των συμφερόντων ή ακόμη και εν όψει της αντίθεσης άλλων ατόμων και κοινωνικών ομάδων»²³. Συνεπώς, με βάση την παραπάνω αντίληψη, αν η «Πολιτική Κοινωνιολογία ασχολείται με την εξουσία στο κοινωνικό της πλαίσιο»²⁴, θα ήταν αναμενόμενο και το φύλο να αποτελεί κεντρικό αντικείμενο διερεύνησής της.

Παραβλέποντας την έντονη φυλετική διάσταση που διαφαίνεται στην καθιερωμένη έννοια του πολιτικού, μπορούμε μήπως να δεχτούμε ότι το μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον αποτελεί γυναικεία ιδιαιτερότητα; Δεν υπάρχουν άλλες κοινωνικές κατηγορίες, ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης, το εισόδημα, την ηλικία κ.ά., στις οποίες, ανεξαρτήτως φύλου, παρατηρείται μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον σε σύγκριση με το συνολικό πληθυσμό; Η έννοια του πολίτη, που σε αντίθεση με αυτή του υπηκόου εμπεριέχει τη διάσταση της συμμετοχής, κάνει φανερές ορισμένες επιστημολογικές αδυναμίες της πολιτικής θεωρίας που ανάγονται στο μονομερή και σεξιστικό ορισμό της έννοιας του πολιτικού και της πολιτικότητας: Η πολιτική παραπέμπει σ' ένα σύστημα πρακτικών και ρόλων που σε πολλές κοινωνίες εναρμονίζεται κυριαρχικά με το ανδρικό πρότυπο²⁵ και μάλιστα με αυτό του άν-

λων παραμένει αφανής σ' όλα τα κλασικά (και όχι μόνο) αναλυτικά υποδείγματα, ενώ βεβαίως, η διερεύνηση των σχέσεων των δύο φύλων με στόχο τη θεωρητική πρόσληψη της έννοιας της εξουσίας θα συνέβαλε στη σφαιρικότερη οριοθέτησή της. Εξαιρετικό ενδιαφέρον από αυτή την άποψη παρουσιάζουν οι κριτικές αναφορές στις θεωρήσεις περί εξουσίας των Lukes, Giddens, Bourdieu και Foucault στο K. Davis et al., 1991.

23. T. Bottomore, 1979, σ. 7. Είναι προφανής η συνάφεια του ορισμού αυτού με τη σχετική βεβερλιανή αντίληψη.

24. Βλ. R.W. Connell, 1983, σσ. 45-49, ο οποίος υποστηρίζει ότι τόσο οι θεωρίες της ταξικής δομής της κοινωνίας όσο και αυτές που αφορούν την πατριαρχία αποτελούν επιμέρους προσεγγίσεις της ανθρώπινης εμπειρίας που αφορά την εξουσία, την καταπίεση και την απελευθέρωση. Συνεπώς η «εξουσία» θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως σύνολο, με στόχο τη μελέτη του καπιταλισμού και της πατριαρχίας στη διαντιδρασιακή τους σχέση.

25. Είναι ενδιαφέρουσα στο σημείο αυτό η παρατήρηση των S. Bourque, J. Grossholtz, 1984, σ. 119, σχετικά με την ταύτιση των χαρακτηριστικών, που σε πολλές κοινωνίες θεωρούνται απαραίτητα για να χαρακτηριστεί κά-

δρα μέσης ηλικίας, με σχετικά υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και εισόδημα. Οι μεταβλητές αυτές, που είναι γενικά αποδεκτό ότι παρουσιάζουν θετική συσχέτιση με υψηλά επίπεδα πολιτικού ενδιαφέροντος (χωρίς βέβαια να αποτελούν και αποκλειστικές προϋποθέσεις της εκδήλωσής του), κάνουν φανερή την πολλαπλή σχετική μειονεξία των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας: Λόγω του φύλου τους, δηλαδή λόγω των κοινωνικών ρόλων με τους οποίους προνομιακά επιφορτίζονται στο πλαίσιο ενός συστήματος εξουσιαστικών σχέσεων με το άλλο φύλο, λόγω του γενικά χαμηλότερου επιπέδου εκπαίδευσης που τις χαρακτηρίζει σε σχέση με τους άνδρες, λόγω του χαμηλότερου επιπέδου των οικονομικών πόρων που διαθέτουν και, τέλος, λόγω της μεγαλύτερης μακροβιότητάς τους που συμβάλλει στην υπεραντιπροσώπηση των γυναικών στην τρίτη ηλικία, στην οποία γενικώς τα άτομα (αλλά όχι παντού, ούτε πάντα) εμφανίζουν μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον²⁶. Οι γυναίκες, συνεπώς, ως κοινωνική κατηγορία, συγκεντρώνουν πολλαπλούς παράγοντες που συσχετίζονται αρνητικά με το πολιτικό ενδιαφέρον, στοιχείο ενδεικτικό και έκφραση της κατώτερης κοινωνικής θέσης τους σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, χωρίς τίποτα να μας επιτρέπει να δηλώσουμε, ούτε ότι η ενδεχομένως μειωμένη, αριθμητικά, δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος των ατόμων γυναικείου φύλου οριοθετεί και τη γυναικεία πολιτικότητα, ούτε ότι το μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον αποτελεί ιδιαιτερότητα του γυναικείου φύλου.

Είναι ωστόσο εξαιρετικά απλουστευτική η αντίληψη στο πλαίσιο της οποίας δεν αντιμετωπίζεται ως προβληματική (δηλα-

νείς «αληθινός άνδρας» (επιθετικότητα, πραγματισμός κ.ά.) με αυτά που χαρακτηρίζουν ένα πραγματικά «πολιτικό» άτομο. Εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό ότι στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας σύμφωνα με αντιλήψεις ορισμένων πολιτικών: «Χρειάζεται ανδρισμός στην πολιτική, θάρρος και γενναϊότητα». Βλ. τις δηλώσεις Έβερετ, στην *Καθημερινή*, 26/2/91, ως ένα από τα πολλά σχετικά παραδείγματα.

26. Η υπεραντιπροσώπηση ατόμων τρίτης ηλικίας στις γυναίκες είναι σημαντική, από την άποψη ότι στις γενικευτικές συγκρίσεις γυναικών/ανδρών στην εμπειρική έρευνα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη.

δή ως άξια περαιτέρω εμβάθυνσης) η σχέση γυναίκες-πολιτική με βάση το ότι είναι *αναμενόμενο* οι γυναίκες να ενδιαφέρονται λιγότερο από τους άνδρες για την πολιτική διαδικασία. Τόσο ο έκδηλος λειτουργισμός που χαρακτηρίζει τη θεωρία των κοινωνικών ρόλων, όσο και ο λανθάνων που διακρίνεται στις αντιλήψεις περί καταμερισμού της εργασίας, ώστε το γυναικείο φύλο να συμβάλλει στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης των ανδρών (και έτσι να εξυπηρετεί τα μακροχρόνια συμφέροντα του καπιταλισμού) συσκοτίζουν τη σχέση εξουσίας, που είναι σύμφυτη με τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις των δύο φύλων. Με στόχο να αποφευχθούν όσο γίνεται περισσότερο οι λειτουργιστικές προϋποθέσεις²⁷, που έχουν αφήσει ανεξίτηλη τη σφραγίδα τους σε δύο καθιερωμένα θεωρητικά πλαίσια ανάλυσης που αφορούν το φύλο (θεωρία κοινωνικών ρόλων, μαρξιστικές ή μαρξίζουσες προσεγγίσεις), θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι το κοινωνικά αναμενόμενο στις σχέσεις των δύο φύλων, το οποίο και καθορίζει τα αντίστοιχα πρότυπα συμπεριφοράς, δεν είναι αναγκαστικά αυτό που συμβαίνει, αλλά αυτό που μοιάζει να εξυπηρετεί τα συμφέροντα εκείνων που κατέχουν τη θέση του δυνατού στις σχέσεις εξουσίας των δύο φύλων. Στο πλαίσιο αυτής της οπτικής θα μπορούσαμε να καταγράψουμε την πολυπλοκότητα και τον αντιφατικό χαρακτήρα του «γυναικείου» προτύπου πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς, και να επισημάνουμε ορισμένα νεότερικά στοιχεία, που είναι ίσως ενδεικτικά σημαντικών τάσεων μετεξέλιξης τόσο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, όσο και της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα.

Η επιστημονική ανάλυση, ωστόσο, αποτελεί κοινωνική πρακτική, και ως τέτοια εγγράφεται σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο σχέσεων εξουσίας και συσχετισμού δυνάμεων το οποίο αποδέχε-

27. Η S.M. Okin, 1979, ιδιαίτερα σ. 304, επισημαίνει ότι μόνο όταν οι γυναίκες πάψουν να ορίζονται με σημείο αναφοράς τις λειτουργίες που εκπληρώνουν για τους άνδρες, οι οποίοι, σύμφωνα με τη φιλοσοφική μας παράδοση, θεωρούνται ως ολοκληρωμένα άτομα με δικαιώματα, μόνο τότε γυναίκες και άνδρες θα γίνουν ισότιμοι πολίτες, ισότιμοι εργαζόμενοι, ισότιμα ανθρώπινα όντα.

ται περισσότερο ή λιγότερο έκδηλα, ή το αντιμετωπίζει κριτικά. Η επιλογή και μόνο ενός αντικείμενου μελέτης, μέσω των ερωτημάτων που θέτει υπό διερεύνηση, αλλά κυρίως ο τρόπος προσέγγισής του μέσω της αμφισβήτησης καθιερωμένων μεταθεωρητικών αντιλήψεων, μπορούν δυνητικά να συμβάλουν στη μεταβολή της φυσιογνωμίας ενός χώρου των κοινωνικών επιστημών και στην ανάπτυξη νέων αναλυτικών υποδειγμάτων απαλλαγμένων από επιστημολογικές αδυναμίες (στην προκειμένη περίπτωση από σεξιστικές προϋποθέσεις), που αποτελούν κατάλοιπα της φιλοσοφικής μας παράδοσης²⁸. Όπως η φεμινιστική αμφισβήτηση καταγγέλλει τη μειωμένη παρουσία γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων ασκώντας βαθύτατη κριτική στην εσωτερική λογική και τη φυσιογνωμία τους, και όχι απλώς για να αυξήσει τη γυναικεία παρουσία στις υπάρχουσες ανδροκεντρικές δομές ώστε κάποιες γυναίκες να αποκτήσουν «ανδρική» ταυτότητα, έτσι και η αποδοχή της συσχέτισης γυναίκες-πολιτική στη μελέτη αυτή δεν έχει απλώς ως στόχο να φωτίσει ένα παραμελημένο επιστημονικό αντικείμενο και να εμπλουτίσει την ελληνική πολιτολογική βιβλιογραφία με μια πρόσθετη μονογραφία για τις γυναίκες, δίπλα σε αντίστοιχες για τους νέους ή τους αγρότες, για παράδειγμα. Δεν προσβλέπει, δηλαδή, απλώς στο να συμβάλει στη νομιμοποίηση της γυναικείας πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς ως θεμιτού επιστημονικού αντικείμενου, αποδεχόμενη τους όρους της καθιερωμένης ή της όποιας αναθεωρητικής (αλλά σεξιστικής) πολιτολογικής ανάλυσης, προσθέτοντας το φύλο ως μία επιπλέον διάσταση της κοινωνικο-πολιτικής πραγματικότητας, που μπορεί επιλεκτικά να μελετηθεί ή να μη μελετηθεί.

Αντίθετα, η μελέτη αυτή επιδιώκει να εγγραφεί στο πλαίσιο ενός διαλόγου, που έχει ήδη αρχίσει και στην ελληνική επιστημονική κοινότητα²⁹, όπου αμφισβητείται η γενικευμένη λανθάνουσα

28. Κλασική για το θέμα αυτό παραμένει η μελέτη της S.M. Okin, 1979. Βλ. επίσης J. Grimshaw, 1986, ιδιαίτερα σσ. 36-74, καθώς και P. Kitromilides, 1983, σσ. 39-61, όσον αφορά το Διαφωτισμό και, κυρίως, τους Έλληνες εκφραστές του.

29. Βλ., για παράδειγμα, Μ. Μαγγιώρου, 1985, Μ. Σπουρδαλάκης, 1990, σσ. 194-215, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1987α, 1988 και 1989.

αποδοχή της εξίσωσης του πολιτικού με την *ανδρική* εμπειρία, και όπου επιδιώκεται η αποδοχή των σχέσεων των δύο φύλων ως αναπόσπαστου τμήματος του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες επιδρούν στη φυσιογνωμία της πολιτικής διαδικασίας και στον ουσιαστικό χαρακτήρα της δημοκρατίας. Ενός διαλόγου, που έχει ως αφητηρία/επιδίωξη τη ρήξη με την πρωτόλεια, γενικευτική και μειωμένης ευριστικής ικανότητας διάκριση άνδρες/γυναίκες με σημείο αναφοράς την πολιτική πρόσληψη, και στόχο το σεξιστικό αποχρωματισμό των αναλυτικών εργαλείων της Πολιτικής Επιστήμης και τη ριζική αναδόμηση της πολιτολογικής ανάλυσης, ώστε αυτή να αναφέρεται σφαιρικά στην ανθρώπινη εμπειρία στο πλαίσιο ενός σύνθετου συστήματος σχέσεων εξουσίας. Σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, η μελέτη της επίδρασης του φύλου στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά·εμπεριέχει τον έλεγχο της υπόθεσης ότι το φύλο, σε πολλές περιπτώσεις, δεν αποτελεί την ερμηνευτική μεταβλητή. Η ριζική απόρριψη της άτυπης αλλά κυρίαρχης θεωρητικής παραδοχής του απόλυτου διαχωρισμού του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο –στο μέτρο που γίνεται όλο και περισσότερο φανερό ότι όχι μόνο ο δημόσιος συμβάλλει στην αναδόμηση και τη λειτουργία του ιδιωτικού, αλλά και ότι ο τελευταίος μορφοποιεί τον τρόπο λειτουργίας του πρώτου³⁰ – αποτελεί προϋπόθεση για την απαλλαγή της πολιτικής ανάλυσης από σεξιστικές προϋποθέσεις, που μειώνουν την εγκυρότητα των αναλυτικών υποδειγμάτων. Συνεπώς, στη μελέτη αυτή δεν θεωρώ αρκετή την αναγωγή των γυναικών σε αντικείμενο της έρευνας στη βάση καθιερωμένων ανδροκεντρικών αναλυτικών κατηγοριών και με τη βοήθεια της συμπεριφορι-

30. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η γυναικεία αμφισβήτηση πάντα έβαλε εναντίον της παραδοχής του ριζικού διαχωρισμού ιδιωτικού–δημόσιου χώρου, και από τη δεκαετία του '70 και μετά, η φεμινιστική θεωρία με μεγάλη θεωρητική οξυδέρκεια έχει τοποθετήσει τη σχετική προβληματική στο επίκεντρό της. Βλ., για παράδειγμα, J. Evans, 1986, σσ. 103-119, C. Pateman, 1983, σσ. 281-303, C. Burton, 1985, σσ. 33-56. Όμως, ήδη από το 1938, η Virginia Woolf, σ. 258, σημειώνει: «...the public and the private worlds are inseparably connected... the tyrannies and servilities of the one are the tyrannies and servilities of the other».

κής προσέγγισης, που μπορεί εν μέρει να περιγράψει αλλά δεν αναλύει την κοινωνική πραγματικότητα. Αντίθετα, στόχο μου αποτελεί η συμβολή στην επιβολή των γυναικών ως *υποκειμένων* της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας μέσω της ανάλυσης της ιδιαίτερης, δικής τους, κοινωνικής εμπειρίας³¹.

Αν η μελέτη της συσχέτισης γυναίκες–πολιτική στο επίπεδο της πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς των Ελληνίδων καταφέρει, μέσω του ανομοιογενούς και ηλικιακά διαφοροποιημένου προτύπου που αναδύεται, να θέσει ως ερωτήματα τους σχετικούς προβληματισμούς, θα έχει εκπληρώσει το στόχο της.

2. Εμπειρική διερεύνηση της πολιτικής φυσιογνωμίας των γυναικών

Με εξαίρεση τη σημαντική μελέτη του M. Duverger (1955) και αυτή των M. Dogan, J. Narbonne (1955) οι πολιτικοί επιστήμονες, μέχρι τη δεκαετία του '60, δεν αντιμετώπιζαν τη γυναικεία πολιτική συμπεριφορά ως αντικείμενο διερεύνησης. Η αποδοχή της θεωρητικής διάκρισης ιδιωτικού–δημόσιου χώρου, αλλά και η έλλειψη μιας σφαιρικής και δυναμικής θεωρίας της πολιτικής συμμετοχής³² εμπόδιζαν την αναγωγή της πολιτικής συμπεριφοράς των γυναικών σε πολιτολογικό αντικείμενο, με αποτέλεσμα μόνο περιστασιακές και επιφανειακές αναφορές στη μεταβλητή του φύλου.

Από τη δεκαετία του '70, οι γυναίκες δεν αποκλείονται πλέον από την πολιτική ανάλυση, παρότι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται ερευνητικά είναι ενδεικτικός της αναγωγής των κυ-

31. Είναι φανερό ότι στοχεύω στη διερεύνηση της πολιτικής φυσιογνωμίας των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας, και όχι στη σχετική μελέτη μεμονωμένων γυναικών που κατέχουν ή προσβλέπουν σε πολιτικά αξιώματα. Για το εμπειρικό υλικό της έρευνας στην οποία βασίζεται η μελέτη αυτή, βλ. παρακάτω, σ. 33.

32. Βλ. τις παρατηρήσεις των J. Lovenduski, J. Hills, 1981, στην εισαγωγή, όσον αφορά τις αδυναμίες της κυρίαρχης θεώρησης της πολιτικής συμμετοχής. Βλ. και παρακάτω, σ. 48 και σσ. 207-209.

ρίαρχων κοινωνικών αντιλήψεων σε επιστημονικές προϋδεάσεις: Οι γυναίκες ενδιαφέρουν κυρίως από τη σκοπιά της πολιτικής συμπεριφοράς, και ιδιαίτερα της εκλογικής, και αυτό πάντα με μέτρο σύγκρισης και σημείο αναφοράς τις αντίστοιχες παραμέτρους της πολιτικής φυσιολογίας των ανδρών. Η Πολιτική Επιστήμη ενδιαφέρεται γι' αυτές μόνο ως απόκλιση από το πρότυπο της πολιτικότητας των ανδρών³³ και όχι ως αυτόνομα πολιτικώς δρώντα άτομα. Παρεπόμενα της τάσης αυτής είναι ο υπερτονισμός της διαφοράς στην πολιτική συμπεριφορά των δύο φύλων, η αντιμετώπιση των δύο κοινωνικών κατηγοριών φύλου ως ομοιογενών και χωρίς εσωτερικές διαφοροποιήσεις, καθώς και η αργίσιμη πρόσληψη των γυναικείων πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων—που καθορίζουν τις παρατηρούμενες διαφορές στη συμπεριφορά—ως απολιτικών³⁴. Ενώ κλασικά παραδείγματα σεξισμού στην πολιτική ανάλυση παραμένουν οι εργασίες του R. Lane (1959), του S.M. Lipset (1960) και του H. McCloskey (1968), ο σχετικός κατάλογος είναι ιδιαίτερα μεγάλος και περιλαμβάνει ονόματα όπως των R. Dahl, K. Deutsch ακόμη και του S. Lukes, για τους οποίους το φύλο βρίσκεται στην περιφέρεια της πολιτικής θεωρίας και ανάλυσης³⁵.

Η ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος και η συνακόλουθη επίδραση της φεμινιστικής θεώρησης στη θεματολογία και τη με-

33. Βλ. την εμπειριστατωμένη και πρωτοποριακή κριτική καθιερωμένων πολιτολογικών αναφορών στη γυναικεία πολιτική συμπεριφορά, στο M. Goot, E. Reid, 1975, όπου υπάρχει και η απαραίτητη βιβλιογραφία.

34. Με το θέμα αυτό έχω ασχοληθεί ιδιαίτερα στο M. Παντελίδου Μαλούτα, 1987α. Για συγκεκριμένες κριτικές αναφορές στην κλασική πολιτολογική βιβλιογραφία, βλ. M. Goot, E. Reid, 1975, και S. Bourque, J. Grossholtz, 1984, σσ. 103-121. Βλ. και παρακάτω, σσ. 75-76.

35. Βλ. K. Jones, 1988, σ. 11. Ο R. Dahl, μάλιστα, ούτε στην τελευταία του μελέτη (1989), που είναι αφιερωμένη στη δημοκρατική θεωρία και πράξη και τους περιορισμούς τους, δεν προβληματίζεται γύρω από τις σχετικές συνέπειες της μειωμένης γυναικείας πολιτικής συμμετοχής. Αναφέροντας (σ. 235) ότι έως τον 20ό αιώνα όλες οι δημοκρατικές χώρες ήταν στην καλύτερη περίπτωση «πολυαρχίες των ανδρών», προσθέτει ικανοποιημένος ότι η κατοχύρωση της γυναικείας ψήφου τις έκανε «πλήρεις πολυαρχίες» μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

θοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών, δεν άφησαν βέβαια ανεπηρέαστη την Πολιτική Επιστήμη³⁶. Έτσι, εκτός από σημαντικές φεμινιστικές κριτικές αναφορές στην καθιερωμένη πολιτολογική αντιμετώπιση του φύλου, στις οποίες περιλαμβάνονται και φιλοσοφικές αναθεωρήσεις³⁷, εμφανίζονται όλο και περισσότερες μελέτες της πολιτικής συμπεριφοράς των γυναικών που εντάσσονται στο βασικό κορμό της ύλης της Πολιτικής Επιστήμης, χωρίς να υιοθετούν τις παραδοσιακές σεξιστικές προϋδεάσεις που αποτελούσαν συστατικό στοιχείο της παραπάνω. Παρότι οι ερμηνευτικές υποθέσεις στις μελέτες αυτές³⁸ δεν ξεπερνούν συνήθως την αντίληψη που ανάγει τη μειωμένη γυναικεία πολιτική συμμετοχή στους δομικούς περιορισμούς της δραστηριοποίησης των γυναικών, η αποδοχή την οποία επέτυχαν ως αναπόσπαστο τμήμα της καθιερωμένης πολιτικής ανάλυσης, αποτέλεσε σημαντικό βήμα για το ξεπέρασμα της παράδοξης αντιμετώπισης των γυναικών ως μειοψηφίας του 51%.

Στο πλαίσιο της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας, η πρώτη και βασικότερη δυσκολία, στην οποία προσκρούει όποιος επιδιώκει να μελετήσει τη σημερινή πολιτική φυσιολογία των Ελληνίδων, αφορά την εντυπωσιακή έλλειψη βιβλιογραφίας. Η

36. Παρότι βέβαια η σχετική επίδραση είναι λιγότερο αισθητή στην Πολιτική Επιστήμη απ' ό,τι σε άλλους κλάδους των Κοινωνικών Επιστημών. Βλ. παρακάτω, σ. 75. Για τα προβλήματα επιστημονικής αποδοχής που αντιμετωπίζουν οι πολιτικοί επιστήμονες που ασχολούνται με τη γυναικεία πολιτικότητα, βλ. J. Evans, 1986, σ. 116.

37. Εκτός από τη μελέτη των M. Goot, E. Reid, 1975, στην κατηγορία αυτή εντάσσονται μεταξύ άλλων και οι S. Bourque, J. Grossholtz, 1984, σσ. 103-121, J. Siltanen, M. Stanworth, 1984, σσ. 185-208, K. Jones, 1988, σσ. 11-32, E. Meehan, 1986, σσ. 120-138, J. Evans, 1986, σσ. 103-119, J. Dale, P. Foster, 1986. Στην ίδια κατηγορία μπορούν να ενταχθούν και οι τελευταίες μελέτες της C. Pateman, 1983, 1988, 1989, καθώς και ορισμένες άλλες μελέτες πολιτικής φιλοσοφίας, όπως αυτές της S.M. Okin, 1979, 1990, της A. Phillips, 1987, 1991, και της I.M. Young, 1987.

38. Βλ., για παράδειγμα, J. Jaquette, 1974, J. Lovenduski, J. Hills, 1981, M. Stacey, M. Price, 1981, V. Randall, 1982, J. Mossuz-Lavau, M. Sineau, 1983, J. Mossuz-Lavau, 1985, V. Sapiro, 1983, M. Weber et al., 1984, C.A. Christy, 1987, C. Mueller, 1988, S. Carroll, 1989, σσ. 306-339, J. Gelb, 1989.

έλλειψη αυτή συνδέεται γενικότερα με τη μικρή παραγωγή και δημοσιοποίηση μελετών για την πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα³⁹. Οι λίγες μελέτες της εκλογικής, ειδικότερα, συμπεριφοράς που υπάρχουν, αναφέρονται συνήθως περιθωριακά στη διάσταση του φύλου⁴⁰, ενώ συχνά οι αναφορές αυτές παραπέμπουν σε στερεότυπες αντιλήψεις για τη γυναικεία πολιτικότητα⁴¹. Παράλληλα, μέχρι πρόσφατα, τα εμπειρικά δεδομένα στα οποία μπορούσε να προσφύγει ο πολιτικός επιστήμονας που επιθυμούσε να διερευνήσει τη σχέση γυναίκες και πολιτική στην Ελλάδα, πέρα από την ψήφο, περιοριζόνταν σε δημοσκοπήσεις που δημοσιεύονταν στον τύπο, την αξιοπιστία των οποίων, χωρίς αναγκαστικά να αμφισβητεί, δεν μπορούσε πάντως να ελέγξει.

Η έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών, που σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε το 1988 από ομάδα του ΕΚΚΕ⁴², αποτελεί την πρώτη συστηματική συμβολή στην κάλυψη

39. Το κενό αυτό καλύπτεται όλο και περισσότερο από το 1988, οπότε άρχισαν να έρχονται στη δημοσιότητα πορίσματα της έρευνας του ΕΚΚΕ του 1985 για την πολιτική κουλτούρα στη Νότια Ευρώπη. Βλ. «Πολιτική συμπεριφορά», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69Α, 1988, «Πολιτική κουλτούρα: Συγκριτικά στοιχεία και κριτικές θεωρήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 75Α, 1990.

40. Παρότι στην Ελλάδα εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό να υφίσταται ο διαχωρισμός ανδρικών και γυναικείων εκλογικών τμημάτων, άρα υπάρχει προσπελάσιμο υλικό για τη διερεύνηση της επίδρασης του φύλου στην ψήφο, είναι αξιοσημείωτο ότι αυτό δεν έχει αποτελέσει ακόμη κεντρικό αντικείμενο διερεύνησης αφού, συνήθως, μόνο επιγραμματικά αναφέρονται στο φύλο οι σχετικοί μελετητές. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για το θέμα. Βλ., για παράδειγμα, Η. Νικολακόπουλος, 1985, σσ. 226-227, και Δ. Τσαούσης, 1982, σσ. 82-83.

41. Τα δύο βασικότερα στερεότυπα που αναπαράγονται στη βιβλιογραφία που αναφέρεται στην εκλογική συμπεριφορά των γυναικών στην Ελλάδα αφορούν: α) το ότι οι γυναίκες γενικά είναι συντηρητικές και β) το ότι αυτές ψηφίζουν ό,τι οι άνδρες τους, χωρίς βέβαια να υπάρχει με τα σημερινά δεδομένα δυνατότητα να τεκμηριωθεί η υπόθεση αυτή. Στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1989, όπου υπάρχουν και οι απαραίτητες βιβλιογραφικές παραπομπές, ασκώ κριτική στη σχετική βιβλιογραφία, βλ. και παρακάτω, σ. 46, υπ. 17.

42. Την ερευνητική ομάδα αποτέλεσαν οι Δ. Δώδος, Ε. Ζακοπούλου, Π. Καφετζής, Χ. Κατωπόδη, Α. Λάμπρου, Κ. Μιχαλοπούλου, Η. Νικολακό-

του κενού αυτού, αφού είχε ως πρωταρχικό στόχο τη διαμόρφωση ενός σώματος δεδομένων για την πολιτική φυσιολογία των Ελληνίδων, το οποίο θα μπορούσε να λειτουργήσει ως σημείο αναφοράς για τη μελέτη της σχέσης γυναίκες-πολιτική στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε μετά από πρόταση της Γενικής Γραμματείας Ισότητας και η επιτόπια στοιχειοληψία, που άρχισε στις 10 Μαΐου 1988 ολοκληρώθηκε στις 25 Ιουνίου του 1988. Το μέγεθος του δείγματος ανέρχεται σε 2.000 άτομα και είναι αντιπροσωπευτικό του γυναικείου πληθυσμού της Ελλάδας ηλικίας 18 ετών και άνω, ενώ για συγκριτικούς λόγους χρησιμοποιήθηκε συμπληρωματικό δείγμα 1.000 ατόμων, αντιπροσωπευτικό του ανδρικού πληθυσμού της ίδιας ηλικιακής ομάδας⁴³. Τα πορίσματα από την πρώτη συνολική επεξεργασία των αποτελεσμάτων της έρευνας αυτής, κοινοποιήθηκαν στη Γ.Γ.Ι. τον Σεπτέμβριο του 1988 και δημοσιεύτηκαν τον Νοέμβριο του ίδιου έτους⁴⁴.

Βασική αρχική επιδίωξη στο σχεδιασμό του ερευνητικού αυτού προγράμματος υπήρξε το ξεπέρασμα του πλέγματος των προϋποθέσεων που τοποθετούν τις Ελληνίδες, συνήθως χωρίς καμία τεκμηρίωση, στην κατηγορία των απολιτικών ατόμων, καθώς και η τήρηση των κανόνων της επιστημονικής δεοντολογίας, και ιδιαίτερα αυτού που αφορά το μέγιστο δυνατό περιορισμό του σεξισμού στη διατύπωση των ερωτημάτων⁴⁵. Το ότι στις υποθέσεις εργασίας της έρευνας έγινε προσπάθεια να περιοριστούν όσο

πουλος, Ρ. Παναγιωτοπούλου, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, Ε. Τσακίρη, ενώ συμμετείχε και η Μ. Ζερβού από την πλευρά της Γ.Γ.Ι. Σ' όλα τα στάδια της έρευνας συμμετείχαν επίσης οι φοιτητές του τμήματος Π.Ε.Δ.Δ. του Πανεπιστημίου Αθηνών Δ. Τζανάκη και Κ. Καλλίμαχος.

43. Σε όλες τις συγκρίσεις, που επιχειρούνται στη μελέτη αυτή, τα στοιχεία που αφορούν το συνολικό δείγμα είναι σταθμισμένα ως προς τη μεταβλητή του φύλου.

44. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1988. Βλ. επίσης, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Παναγιωτοπούλου, 1988, όσον αφορά επεξεργασίες σχετικές με τη γυναικεία απασχόληση που βασίζονται σε στοιχεία από την ίδια έρευνα.

45. Η μελέτη της Μ. Eichler, 1988, αποτελεί χρήσιμο πρακτικό οδηγό για

γίνεται οι αρνητικά φορτισμένες αξιολογικές τοποθετήσεις, που συνήθως υφέρπουν στη συσχέτιση γυναίκες-πολιτική⁴⁶ και, κυρίως, το ότι ο τρόπος με τον οποίο έγινε η συλλογή του εμπειρικού υλικού προσφέρεται για τη μη σεξιστική ανάλυσή του, αποτελούν σημαντικά εχέγγυα για την επιστημονική αξιοπιστία των δεδομένων.

Η διερεύνηση της πολιτικής φυσιογνωμίας των Ελληνίδων, στην οποία προβαίνω στη συνέχεια, βασίζεται σε δεδομένα της σχετικής έρευνας του ΕΚΚΕ, χωρίς όμως να αποτελεί κατά κανένα τρόπο πλήρη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της. Με βάση τις υποθέσεις που διατυπώνονται τόσο στην εισαγωγή της μελέτης αυτής όσο και στο πρώτο κεφάλαιο, επιδίωξή μου είναι να σκιαγραφήσω πλευρές της πολιτικής φυσιογνωμίας των Ελληνίδων, διερευνώντας πρωταρχικά την έκταση των εσωτερικών διαφοροποιήσεων του «γυναικείου» προτύπου πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς, υπογραμμίζοντας παράλληλα τις επιστημονικές αδυναμίες της διχοτομικής διάκρισης γυναίκες/άνδρες ως ενιαίες και ομοιογενείς κατηγορίες όσον αφορά την πολιτικότητά⁴⁷. Με κεντρικά σημεία αναφοράς το πολιτικό ενδιαφέρον και τον τύπο πολιτικής επικοινωνίας διαφορετικών κατηγοριών γυναικών, τις ιδεολογικές τους τάσεις και τις αντιλήψεις τους για την πολιτική διαδικασία και το ρόλο του φύλου σ' αυτή, και διερευνώντας τις συμμετοχικές τους προδιαθέσεις και τον τύπο της πολιτικής τους συμμετοχής, προβάλλουν πράγματι αβίαστα τόσο

την αποφυγή σεξιστικών ερωτήσεων, οι οποίες είναι ιδιαίτερα συνηθισμένες σε ερωτηματολόγια που χρησιμοποιούνται σε πολιτολογικές έρευνες και πολιτικές δημοσκοπήσεις.

46. Για τις υποθέσεις που καθοδήγησαν το σχεδιασμό του ερευνητικού αυτού προγράμματος, βλ. Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1988.

47. Τόσο η επιλογή των μεταβλητών και η στατιστική επεξεργασία τους, όσο και η θεωρητική ανάλυση των συσχετίσεων στις οποίες προβαίνω εδώ, εντάσσονται στο δικό μου σύστημα αντιλήψεων και δεν δεσμεύουν παρά μόνο εμένα. Στοιχεία από την ίδια έρευνα έχουν αποτελέσει αντικείμενο και άλλων δημοσιεύσεων. Βλ. Ρ. Παναγιωτοπούλου, 1989, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1989, 1990, 1990α, Μ. Pantelidou Maloutas, Π. Nicolacopoulos (υπό δημοσίευση).

η αναγκαιότητα της ρήξης με τη γενικευτική παραδοχή της γυναικείας «διαφορετικότητας» στο χώρο της πολιτικής, όσο και οι διαφαινόμενες τάσεις μετεξέλιξης του «γυναικείου» πολιτικού προτύπου στο επίπεδο των στάσεων, των αντιλήψεων και σ' αυτό της πολιτικής συμπεριφοράς.

Συνεπώς, στις σελίδες που ακολουθούν διαφαίνονται ορισμένες όψεις του τρόπου με τον οποίο οι γυναίκες στην Ελλάδα, ως κοινωνική κατηγορία, προσλαμβάνουν την πολιτική διαδικασία και δρουν (ή δεν δρουν) στο πλαίσιο της, γίνονται αναφορές στο βαθμό στον οποίο ο τρόπος αυτός τις διαφοροποιεί από τα άτομα του άλλου φύλου, και διερευνώνται οι παράγοντες που τελικά αναιρούν τη βαρύτητα της γενικευτικής αντιπαράθεσης γυναικών-ανδρών με σημείο αναφοράς την πολιτικότητα. Κατ' αυτό τον τρόπο, αφενός σκιαγραφείται η πολύμορφη πολιτική φυσιογνωμία των σημερινών Ελληνίδων, και αφετέρου προβάλλουν νέα ερωτήματα/υποθέσεις που αφορούν την ουσία της επίδρασης του φύλου στη διαμόρφωση της πολιτικής προσωπικότητας των ατόμων. Ένα από αυτά τα ερωτήματα/υποθέσεις επικεντρώνεται στη διερεύνηση της βαρύτητας της «συνείδησης φύλου», η οποία διαφαίνεται σε ορισμένες ομάδες γυναικών, ως παράγοντα διαφοροποίησης των πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων, διερεύνηση η οποία υποβοηθά στο ξεπέρασμα της περιγραφικής μελέτης της επίδρασης του φύλου στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά μέσω στατιστικών συσχετίσεων, αφού επιτρέπει να προσεγγίσουμε τις αιτιώδεις σχέσεις που τη διέπουν.

Οι αναφορές στα στοιχεία που αφορούν τη σκιαγράφηση της πολιτικής φυσιογνωμίας των Ελληνίδων, έχουν ως αφετηρία (κεφ. 2) δεδομένα που σχετίζονται με τη συνολική πρόσληψη της βαρύτητας της πολιτικής διαδικασίας και του ρόλου των γυναικών στο πλαίσιο της. Με βάση την υπόθεση ότι η γενική αυτή αξιολόγηση της συνάφειας της πολιτικής με τη ζωή του ατόμου (στην οποία εμπεριέχεται και η αντίληψη για τη σχέση γυναίκες-πολιτική) είναι ενδεικτική της συνολικής πολιτικής φυσιογνωμίας του, διερευνάται η συσχέτισή της με άλλες μεταβλητές, και κυρίως με την ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης. Κατ' αυτό τον τρόπο διαφαίνονται τόσο οι συνολικές διαφορές ανάλογα με

το φύλο, όσο και οι επιμέρους που χαρακτηρίζουν διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες και επίπεδα εκπαίδευσης γυναικών και ανδρών.

Για την ερμηνεία των σχετικών διαφοροποιήσεων που παρατηρούνται στις γυναίκες ανάλογα με την ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης, γίνεται στη συνέχεια (κεφ. 3) έλεγχος της υπόθεσης που αφορά την ύπαρξη διαφοροποιημένων συγκροτημένων συστημάτων αντιλήψεων που αφορούν την κοινωνική και πολιτική θέση των γυναικών. Αφού οριοθετηθεί η έννοια της «συνείδησης φύλου», που χαρακτηρίζει ένα από τα παραπάνω συστήματα αντιλήψεων, κατασκευάζεται δείκτης διαβαθμίσεων συνείδησης φύλου ώστε να ελεγχθεί η ουσιαστική ερμηνευτική εμβέλεια της σχετικής μεταβλητής όσον αφορά τις διαφοροποιήσεις στο «γυναικείο» πολιτικό πρότυπο. Στο ίδιο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη μεγάλη κοινωνική διάχυση ορισμένων νεοτερικών αντιλήψεων για την κοινωνική θέση των γυναικών, καθώς και προσπάθεια διερεύνησης του χαρακτήρα του «φεμινιστικού» πολιτικού προτύπου όπως αυτό εκφράζεται στην ελληνική πολιτική κουλτούρα.

Ακολουθούν αναφορές σε κλασικές πολιτολογικές παραμέτρους (κεφ. 4, 5) όπως είναι το πολιτικό ενδιαφέρον, η ενημέρωση και η επικοινωνία, καθώς και η συμμετοχική προδιάθεση και η έμπρακτη πολιτική συμμετοχή. Στα δύο αυτά κεφάλαια διερευνάται η έκταση της διαφοράς στο πολιτικό ενδιαφέρον και στον τύπο του επικοινωνιακού προτύπου στο οποίο εμπλέκονται γυναίκες και άνδρες, καθώς και οι διαφορές στην ετοιμότητά τους για συμμετοχή. Οι συσχετίσεις με την ηλικία κυρίως και το επίπεδο εκπαίδευσης, κάνουν φανερή τη διαφοροποιημένη επίδραση του φύλου σε διαφορετικές κατηγορίες ατόμων ανάλογα με τις σχετικές μεταβλητές, με αποτέλεσμα η πολιτική φυσιγνωμία γυναικών και ανδρών να εμφανίζεται σε άλλες περιπτώσεις έντονα διαφοροποιημένη και σε άλλες με σημαντικές ομοιότητες. Στο πλαίσιο αυτό παρατηρούνται και ορισμένα νεοτερικά στοιχεία στην πολιτική φυσιγνωμία των νέων γυναικών, όσον αφορά τη συμμετοχική προδιάθεση. Τα στοιχεία αυτά παραπέμπουν στο επίπεδο συνείδησης φύλου που χαρακτηρίζει τις εκπροσώπους της

συγκεκριμένης ηλικιακής κατηγορίας αλλά και σε ορισμένες ιδιαίτερες της ιδεολογικής τους τοποθέτησης.

Στο τελευταίο κεφάλαιο διερευνάται η ιδεολογική ταυτότητα των ατόμων ανάλογα με το φύλο, επισημαίνονται ορισμένες ουσιώδεις διαφορές στην ηλικιακή καμπύλη της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης γυναικών και ανδρών και σχηματίζονται οι ενδεχόμενες διαφορές στις κοινωνικές αντιλήψεις και τις πολιτικές πρακτικές γυναικών και ανδρών ίδιας ιδεολογικής ταυτότητας. Επίσης, επισημαίνονται οι συνάψεις της αριστερής ταυτότητας ως ερμηνευτικής παραμέτρου της πολιτικής φυσιγνωμίας των γυναικών, με το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου που χαρακτηρίζει ορισμένες από αυτές. Οι σχετικές συνάψεις κάνουν φανερό ότι, αν η συνείδηση φύλου μπορεί να θεωρηθεί ως νέος ερμηνευτικός άξονας των διαφοροποιήσεων στην πολιτική φυσιγνωμία των γυναικών, πέρα από την ιδεολογική ταυτότητα, οι δύο αυτές ερμηνευτικές παράμετροι είναι παράλληλες, αλληλένδετες και συγκλίνουσες με βάση τα δεδομένα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας του τέλους της δεκαετίας του '80.

Τα βασικά πορίσματα της ανάλυσης των στοιχείων που αφορούν τη σχηματισμένη της πολιτικής φυσιγνωμίας των Ελληνίδων διατυπώνονται στα συμπεράσματα, όπου επίσης γίνεται αναφορά σε νέες υποθέσεις/κατευθύνσεις για τη μελέτη της επίδρασης του φύλου στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά. Η διαμόρφωση των σχετικών υποθέσεων απορρέει από τη συγκεκριμένη διερεύνηση της πολιτικότητας των γυναικών, με βάση το θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης όπως οριοθετείται στο πρώτο μέρος της εισαγωγής αυτής και στο πρώτο κεφάλαιο που ακολουθεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΡΧΕΣ
ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

1.1. Φύλο και πολιτική πρόσληψη

Ο τρόπος με τον οποίο το άτομο προσλαμβάνει την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα που το περιβάλλει, καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις ιδιαίτερες συνθήκες διαβίωσής του και παράλληλα οριοθετεί τη δυνατότητα παρέμβασής του στις κοινωνικο-πολιτικές διεργασίες. Είναι αναμενόμενο αλλά και πολλαπλά τεκμηριωμένο, ότι τα άτομα που λόγω χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης, για παράδειγμα, έχουν την αίσθηση ότι δεν μπορούν να αποκωδικογραφήσουν την πολιτική ειδησεογραφία και δεν παρακολουθούν τις πολιτικές εξελίξεις, διακατέχονται από την αντίληψη της υποκειμενικής αναποτελεσματικότητας (και ματαιότητας) της παρέμβασής τους στην πολιτική διαδικασία και, συνεπώς, δεν αναπτύσσουν συμμετοχική συμπεριφορά¹. Προσλαμβάνουν δηλαδή την πολιτική ως απόμακρη και ξένη προς αυτά διαδικασία, στο μέτρο που στερούνται των προϋποθέσεων ανάπτυξης πολιτικού ενδιαφέροντος, το οποίο συνιστά πολιτική στάση προδιαθετική συμμετοχικής συμπεριφοράς, ενώ παράλληλα βρίσκεται σε διαντιδραστική σχέση με το επίπεδο ενημέρωσης². Είναι φανερό, συνεπώς, ότι συγκεκριμένη κοινωνική/ταξική

1. Ενδεικτικά και μόνο αναφέρω δύο κλασικές πλέον σχετικές παρατηρήσεις των G. Almond, S. Verba, 1963, σσ. 315-324, και S. Verba, N. Nie, 1972, σ. 133.

2. Έρευνες για την πολιτική κοινωνικοποίηση στην παιδική και εφηβική ηλικία και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας δεν επιβεβαιώ-

θήση σε συγκεκριμένο σύστημα κοινωνικών σχέσεων δεν ωθεί τα άτομα σε συμμετοχική πρόσληψη της πολιτικής διαδικασίας, όπως αυτή ορίζεται από την κυρίαρχη σχετική αντίληψη.

Το πολιτικό σύστημα ωστόσο λειτουργεί στο πλαίσιο μιας διττής στρωμάτωσης: Κοινωνικής/ταξικής αφενός, πράγμα γενικά αποδεκτό, και αφετέρου ανάλογα με το φύλο³. Η ταξική δομή της κοινωνίας, την οποία μελετάμε, αλλά και η δομή των σχέσεων των δύο φύλων, πρέπει επομένως να αποτελούν παράλληλα σημεία αναφοράς, αφού παραπέμπουν σε συστήματα σχέσεων που το καθένα έχει τη δική του εσωτερική συνοχή και λογική, χωρίς να ανάγεται το ένα στο άλλο, παρά τις πολλαπλές διασυνδέσεις που παρατηρούνται μεταξύ τους. Γιατί βέβαια δεν μπορούμε να δεχτούμε ούτε ότι οι γυναίκες αποτελούν κοινωνική τάξη⁴, χωρίς να κινδυνεύσουμε να καταδικάσουμε το σχετικό εννοιολογικό εργαλείο σε απώλεια της αναλυτικής του ικανότητας, ούτε ότι η ταξική θέση των γυναικών καθορίζεται από την αντίστοιχη των ανδρών με βάση την περιοριστική αντίληψη ότι οι πρώτες έχουν ως κοινωνικό ρόλο τη συμβολή στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής και, πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της οικογενειακής μονάδας, την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης του άνδρα⁵.

νουν την υπόθεση (βλ. π.χ. F. Greenstein, 1976, σ. 114) ότι διαφορές στο επίπεδο πολιτικού ενδιαφέροντος προϋπάρχουν των διαφορών στο επίπεδο ενημέρωσης. Σ' αυτό το θέμα αναφέρομαι στο M. Παντελίδου Μαλούτα, 1987, ιδιαίτερα σ. 158, και σσ. 170-173.

3. Για τις πρώτες αναφορές στην έννοια της κοινωνικής στρωμάτωσης ανάλογα με το φύλο, με σημείο αναφοράς την ανισότητα του εισοδήματος, του μορφωτικού κεφαλαίου καθώς και την ανισότητα των ευκαιριών, βλ. A. Schlegel, 1977 και J. Chafetz, 1980. Για μια συνολική κριτική παρουσίαση της σχετικής προβληματικής, βλ. R.W. Connell, 1987, σσ. 54-61.

4. Άποψη ενός τμήματος των ριζοσπαστριών φεμινιστριών στις ΗΠΑ. Για τη σχετική προβληματική, βλ. τη σύνοψη της C. Burton, 1985, σσ. 34-37. Κλασικό για το θέμα αυτό παραμένει το πρωτοποριακό έργο της Sh. Firestone, 1972.

5. Πρόκειται για την παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη η οποία καταλήγει στην υπαγωγή του γυναικείου ζητήματος στο «ευρύτερο» κοινωνικό/ταξικό, αφού το πρώτο γίνεται αντιληπτό ως «ειδικό» ζήτημα, του οποίου η επίλυση οριοθετείται από την επίλυση του δεύτερου. Η Ch. Delphy, 1984,

Το ότι οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη κοινωνική θέση από τους άνδρες, με βάση όποιους σχετικούς δείκτες και αν επιλέξουμε, το ότι αποτελούν καταπιεζόμενη και εξαρτημένη κοινωνική κατηγορία σ' ένα σύστημα εξουσιακών σχέσεων των δύο φύλων, το ότι ανεξάρτητα από την κοινωνική/ταξική τους θέση φέρουν το βάρος της μειονεξίας που απορρέει από το φύλο τους σε σύγκριση με άτομα του άλλου φύλου και της ίδιας κοινωνικής θέσης, δεν μπορεί παρά να ανάγουν και το φύλο σε έντονα διαφοροποιητική μεταβλητή στο επίπεδο της διαμόρφωσης της κοινωνικής κοσμοαντίληψης και ειδικότερα της πολιτικής πρόσληψης. Συνεπώς, το σύνολο των πολιτικών στάσεων που είναι δηλωτικές μιας συγκεκριμένης πρόσληψης του πολιτικού, η οποία δεν δημιουργεί τις προϋποθέσεις ανάπτυξης συμμετοχικής συμπεριφοράς, αποτελεί σε μεγάλο βαθμό για το άτομο την υποκειμενική ερμηνεία της κοινωνικής του θέσης, όπως αυτή εκφράζεται τόσο από την ταξική του προέλευση (και τις προοπτικές ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας⁶) όσο και από το φύλο.

Άρα, το φύλο και η κοινωνική ανισότητα που ανάγεται σ' αυτό δεν αποτελούν παράμετρο της κοινωνικής πραγματικότητας που μπορεί να επιλέξει ή να μην επιλέξει ο ερευνητής στη μελέτη

σσ. 132-134 και σ. 180, υποστηρίζει ότι η ανάλυση που αναφέρεται στη γυναικεία καταπίεση ως λειτουργική για τον καπιταλισμό προδίδει την αντίληψη ότι, τελικά, κοινωνικοί ανταγωνισμοί υπάρχουν μόνο μεταξύ ανδρών, ενώ οι γυναίκες προσλαμβάνονται και πάλι ως δευτερεύουσας σημασίας αφού, διαμέσου αυτών, οι άνδρες δέχονται την καταπίεση. Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής η Ch. Delphy αναφέρεται σε *τάξεις* φύλου, επιδιώκοντας να υπογραμμίσει τη διάσταση των σχέσεων εξουσίας που χαρακτηρίζει τις σχέσεις των δύο φύλων, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να προσληφθεί θεωρητικά το ένα ανεξάρτητα από το άλλο (σσ. 25-27) αφού συγκροτούνται μόνο στη βάση της σχέσης τους. Γενικότερα, για τον προβληματικό χαρακτήρα των κατηγοριοποιήσεων που αφορούν κοινωνικές δραστηριότητες και άτομα, η διαδικασία κατασκευής των οποίων αποτελεί και η ίδια κοινωνική πρακτική που υπακούει σε ιδεολογικές προδιαγραφές, βλ. Κ. Τσουκαλάς, 1987, σσ. 199-210.

6. Οι εμπειρικές έρευνες που αναφέρονται στη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες για το σημείο αυτό. Βλ. π.χ. A. Percheron, 1978, σ. 271.

του για το πολιτικό σύστημα, αφού εμπλέκονται καθοριστικά στην κοινωνική δόμηση της πραγματικότητας. Η διαφοροποιημένη κοινωνική αξιολόγηση του ανδρικού και του γυναικείου αποτελεί βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας, που επιδρά καθοριστικά στη δομή και τη λειτουργία όλων των κοινωνικών θεσμών, ενώ ο ιδεολογικός διαχωρισμός δημόσιου και ιδιωτικού χώρου συμβάλλει όχι μόνο στην αναπαραγωγή της γυναικείας καταπίεσης αλλά και στην αναπαραγωγή της υπάρχουσας ταξικής δομής⁷. Γενικότερα, η κοινωνική ανισότητα που ανάγεται στο φύλο διαπλέκεται με όλες τις άλλες μορφές εξουσιαστικών σχέσεων και αφήνει εμφανέστατα ίχνη στον τρόπο λειτουργίας και τη φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος, παρά τις αλλαγές που ιστορικά σημειώνονται στον τρόπο νομιμοποίησης και σε επιμέρους εκφράσεις της γυναικείας καταπίεσης.

Με βάση τα παραπάνω, είναι απαραίτητο να διατυπωθεί μια ουσιαστική κριτική στις καθιερωμένες πολιτολογικές συσχετίσεις φύλου και πολιτικής συμπεριφοράς⁸ στις οποίες η διάσταση των *εξουσιαστικών* σχέσεων των δύο φύλων συσκοτίζεται εντελώς, μέσω της επιφανειακής αναφοράς στους διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους που συμβάλλουν στη δημιουργία δύο σχετικώς διαφοροποιημένων πολιτικών προτύπων, ενώ, παράλληλα, αγνοεί-

7. «Αν οι άνδρες έπαιρναν ενεργά μέρος στη φροντίδα των παιδιών και προσέφεραν απλήρωτη εργασία, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής θα είχε ήδη αναγκαστικά υποστεί αλλαγές», γράφει η C. Burton, 1985, σσ. 131-132. Βλ. επίσης και Μ. Παπαγιαννάκη, Α. Φραγκουδάκη, 1988, σ. 11, οι οποίες με γλαφυρότητα διερωτώνται: «Αν έπαυαν οι γυναίκες να είναι το καταπιεζόμενο φύλο, τότε τι θα γινόταν ο καπιταλισμός – και όχι μόνον αυτός;», για να καταλήξουν σε συμπεράσματα σχετικά με την πολιτική συμμαχιών των φεμινιστικών οργανώσεων. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα θεωρητική αντιπαράθεση στο πλαίσιο της φεμινιστικής θεωρίας, σχετικά με τον «κρίσιμο» ή «ουσιαστικό» ρόλο της γυναικείας καταπίεσης για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, του οποίου βεβαίως προϋπήρχε, βλ. R. Hamilton, M. Barrett, 1986, ιδιαίτερα σσ. 139-265.

8. Η σχέση γυναίκες-πολιτική έχει αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικού ενδιαφέροντος κυρίως από τη σκοπιά της πολιτικής συμπεριφοράς και ιδιαίτερα του επιπέδου πολιτικής συμμετοχής των γυναικών, και όχι από αυτή της πολιτικής πρόσληψης.

ται ο ρόλος του πολιτικού συστήματος στη διατήρηση, την αναπαραγωγή και τη νομιμοποίηση της κοινωνικής κατανομής των ρόλων των δύο φύλων⁹. Γιατί αν η πολιτική ανάλυση αρκείται στο στάδιο της εμπειρικής έρευνας στην περιγραφή συσχετισμών και στην αναφορά στους διαφοροποιημένους κοινωνικούς ρόλους – αναφορά η οποία εξορκίζει μάλλον παρά αποτελεί στοιχείο ερμηνείας του προβλήματος της διαφοροποιημένης ένταξης γυναικών και ανδρών στο χώρο της πολιτικής – η πολιτική θεωρία οφείλει να διερευνήσει τα στοιχεία της βίας που υποκρύπτουν η κοινωνική κατανομή των ρόλων των δύο φύλων και τα νομιμοποιητικά επιχειρήματα που την αφορούν. Μόνον αντιμετωπίζοντας ως θεωρητικά και κοινωνικά προβληματικά την ανισότητα της εμπλοκής ανδρών και γυναικών στην πολιτική διαδικασία, που δίνει και το φυλετικό στίγμα αυτής της τελευταίας, μπορούμε να διερευνήσουμε ουσιαστικά την επίδραση του φύλου στην πολιτική πρόσληψη και να διατυπώσουμε υποθέσεις που αφορούν την αναπαραγωγή και την ενδεχόμενη μετεξέλιξη της σχετικής επίδρασης και τις επιπτώσεις της στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

Πράγματι εντυπωσιάζει η τάση της υπερεκτίμησης, που είναι κυρίαρχη κυρίως στην εμπειρική έρευνα, της διαφοράς ανδρικής και γυναικείας πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς¹⁰, στο πλαίσιο της οποίας θεωρείται ότι ικανοποιούνται οι κοινωνιολογικές επιταγές της έρευνας αν αποδοθεί η σχετική απόκλιση στους διαφοροποιημένους κοινωνικούς ρόλους, χωρίς ωστόσο να

9. Γενικότερα, με την κριτική καθιερωμένων πολιτολογικών αναλύσεων της συσχέτισης φύλου και πολιτικής συμπεριφοράς έχω ασχοληθεί στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1987α. Ειδικά για το συγκεκριμένο θέμα, βλ. S. Bourque, J. Grossholtz, 1984, σσ. 103-121, όπου αναλύεται και η θεώρηση ερευνητών που δεν παρατηρούν σημαντικές διαφορές ανάλογα με το φύλο σε συγκεκριμένες πολιτικές παραμέτρους, αλλά και πάλι αναφέρονται στην κοινωνική κατανομή των ρόλων των δύο φύλων ως νομιμοποιητικό επιχειρήμα του αποκλεισμού των γυναικών από τις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων, σσ. 111-113.

10. Σε σχετικά παραδείγματα από την πολιτολογική βιβλιογραφία αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1987α. Βλ. και παρακάτω σσ. 46-47.

διερευνάται πώς και γιατί διαιωνίζονται ως διαφοροποιημένοι οι σχετικοί ρόλοι των δύο φύλων, παρά τις γρήγορες κοινωνικές αλλαγές, και ποια είναι η ιδιαίτερη συμβολή του πολιτικού συστήματος στην αναπαραγωγή του «ανδρικού» και του «γυναικείου» προτύπου. Ποιος είναι, για παράδειγμα, ο ρόλος της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, και της πολιτικής με την οποία υλοποιήθηκε αυτή, στη εκσυγχρονιστική νομιμοποίηση της υπάρχουσας κατανομής των ρόλων των δύο φύλων; Με ποιους τρόπους παρεμβαίνει το κράτος στην κατανομή των ρόλων των δύο φύλων, αναπαράγοντας τη γυναικεία καταπίεση στο όνομα του εκσυγχρονισμού ή ακόμη και της ισότητας των φύλων¹¹; Μήπως το κράτος, συμβάλλοντας στη νομιμοποίηση των παραδοσιακών γυναικείων ρόλων, δεν συμβάλλει παράλληλα και στην κατοχύρωση της διευκόλυνσης της άσκησης ρόλων στο δημόσιο χώρο από τους άνδρες, σε βάρος των γυναικών¹²; Ενώ, από τη στιγμή που κατοχυρώθηκε η ισονομία ανδρών και γυναικών, η ισότητα των φύλων έχει αναχθεί σε κοινωνιολογικό¹³ και κατ' επέκταση πολιτολογικό ζητούμενο, η Πολιτική Επιστήμη αναφέρεται στη διαφοροποίηση των κοινωνικών ρόλων των δύο φύλων παρακάμπτοντας κατά κάποιο τρόπο το πρόβλημα της διαφοροποιημένης ένταξης ανδρών και γυναικών στο πολιτικό σύστημα, χωρίς να προτείνει στοιχεία ερμηνείας. Γιατί, αν πρόκειται για διαφοροποιημένους κοινωνικούς ρόλους, τότε, δυνητικά τουλάχιστον, πρόκειται και για ανατρέψιμους ρόλους. Άλλωστε, στο μέτρο που τόσο θεωρητικά όσο και κοινωνικά, με σημείο αναφοράς τη

11. Στο θέμα αυτό αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1988. Για την έννοια της ισότητας των φύλων, το ιστορικό της διεκδίκησής της και τις διαφορές μεταξύ ανισότητας και καταπίεσης των γυναικών, βλ. A. Phillips, 1987.

12. Είναι εντυπωσιακό πόσο συχνά οι αναφορές στη θεωρία των κοινωνικών ρόλων, ως εξήγηση της περιορισμένης γυναικείας πολιτικής δραστηριοποίησης, καταλήγουν να υπονοούν ότι μόνο τις γυναίκες επηρεάζουν οι ρόλοι τους, αφού αγνοείται ότι η εκπλήρωση των σχετικών ρόλων από το γυναικείο φύλο διευκολύνει την πολιτική δραστηριοποίηση των ανδρών. Βλ. γι' αυτό το θέμα S. Siltanen, M. Stanworth, 1984, ιδιαίτερα σ. 201.

13. Βλ. C. Offe, 1985, σσ. 170-172.

θεωρία και την πράξη της δημοκρατίας, είναι προβληματική η κοινωνική ανισότητα των φύλων στην αναπαραγωγή της οποίας συμβάλλουν τόσο το κράτος όσο και το ευρύτερο πολιτικό σύστημα, αντικείμενο και ζητούμενο της πολιτικής θεωρίας θα ήταν αναμενόμενο να αποτελούν θεωρήσεις για την επίλυση του σχετικού κοινωνικού προβλήματος και η διατύπωση υποθέσεων σχετικά με τις πολιτικές συνέπειές της.

Είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι, αν δεν συμβαίνει το παραπάνω, είναι γιατί στις μεταθεωρητικές αντιλήψεις της πλειονότητας των μελετητών, που αναφέρονται αποκλειστικά στους κοινωνικούς ρόλους ως παράγοντες διαφοροποίησης της πολιτικής πρόσληψης των δύο φύλων, η σχετική κατανομή των ρόλων νομιμοποιείται ως κατά βάση αποδεκτή και αδιαμφισβήτητη: Υποκρύπτοντας τη βία στη βάση της οποίας συγκροτείται, η κατανομή αυτή δεν προσλαμβάνεται ως έκφραση διαφορετικής θέσης σ' ένα σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων.

Αν όμως το φύλο νομιμοποιείται απόλυτα, όπως και η κοινωνική τάξη, ως κεντρικό σημείο αναφοράς στη μελέτη των διαφοροποιήσεων της πολιτικής πρόσληψης, αφού συμβάλλει στη διαμόρφωση της κοσμοαντίληψης των κοινωνικών υποκειμένων ανδρικού και γυναικείου φύλου, πρέπει να διερωτηθούμε αρχικά αν υπάρχει πράγματι μια «γυναικεία» πολιτική κοσμοαντίληψη ενιαία και διακριτή, που να αντιπαρατίθεται στην «ανδρική»¹⁴. Κι

14. Είναι ενδιαφέρον στο σημείο αυτό να υπενθυμίσουμε την άποψη της Adrienne Rich (1977, σσ. 63 κ.ε., σ. 284) η οποία αποδίδει τη διαφοροποιημένη κοσμοαντίληψη γυναικών και ανδρών στη διαφορετική βιωμένη σωματική εμπειρία των δύο φύλων, η οποία σχετίζεται με το ότι οι γυναίκες έχουν λιγότερο αυστηρά όρια του «εγώ» τους, λόγω των εμπειριών που σχετίζονται με την εγκυμοσύνη και τη διείσδυση. Συνεπώς, γι' αυτές η διάκριση έσω-έξω είναι λιγότερο σαφής, με αποτέλεσμα μεγαλύτερη συνάφεια με τον έξω κόσμο και τα μηνύματά του, η οποία διευκολύνει την πρόσληψή τους με πιο δημιουργικούς τρόπους πέρα από τον στείρο ορθολογισμό. Γι' αυτό και, σύμφωνα με την A. Rich (1977, σ. 81) η απελευθέρωση των γυναικών συνεπάγεται αλλαγές στον τρόπο που σκεπτόμαστε, μέσω της ενσωμάτωσης του υποκειμενικού, του ασυνείδητου και του συναισθηματικού με το δομικό, το ορθολογικό και το διανοητικό. Αν προσθέταμε ότι η κοινωνική αξιολόγηση της

αν υπάρχει, όπως μοιάζει αρχικά τουλάχιστον να υποδηλώνει ο τίτλος της μελέτης αυτής (γυναίκες και πολιτική), ποιος είναι ο λόγος για τον οποίο μας ενδιαφέρει η «γυναικεία» ειδικά και όχι η «ανδρική»; Γιατί, αν μέχρι πριν από μερικές δεκαετίες η σχετική συσχέτιση άφηνε εντελώς αδιάφορη την Πολιτική Επιστήμη, δεν ήταν επειδή αυτή δήλωνε ότι ενδιαφερόταν για τη σχέση άνδρες-πολιτική. Ακόμη και σήμερα, εξάλλου, ενώ η πολιτική συμπεριφορά των γυναικών νομιμοποιείται πλέον απόλυτα ως αντικείμενο διερεύνησης (πάντα όμως κυρίως για γυναίκες πολιτικούς επιστήμονες¹⁵) «η πολιτική συμπεριφορά των ανδρών» ή «άνδρες και πολιτική» θα ξένιζε ως τίτλος κάποιας μελέτης¹⁶. Γιατί; Είναι νομίζω φανερό και πάλι η υφέρπουσα ταύτιση πολι-

εγκυμοσύνης και της διείσδυσης (και όχι οι φυσικές λειτουργίες αυτές καθ' εαυτές) συμβάλλουν στη διαμόρφωση της κοινωνικής εμπειρίας των γυναικών και κατ' επέκταση στη διαμόρφωση της κοσμοαντίληψής τους, η ενδιαφέρουσα παρατήρηση της A. Rich δεν θα κινδύνευε από βιολογισμούς και τις σχετικές παρερμηνείες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο σημείο αυτό παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις της A. Φραγκουδάκη, 1987, σσ. 27-29, σχετικά με τις λέξεις που κυριολεκτικά σημαίνουν τη σεξουαλική πράξη, ενώ μεταφορικά έχουν το νόημα της πρόκλησης κακού, της νίκης και της εξόντωσης του αντιπάλου κ.ά. Ας σημειωθεί επιπρόσθετα, ότι στο πλαίσιο αυτής της μελέτης δεν θα ασχοληθώ με τις υποθέσεις του κοινωνιοβιολογικού παραδείγματος που αφορούν την κοινωνική κατανομή των ρόλων, στο μέτρο που δεν εξηγούν καθόλου, κατά τη γνώμη μου, τις διαφορές στην πολιτική συμπεριφορά ανάλογα με το φύλο. Για μια κριτική παρουσίαση του σχετικού παραδείγματος, βλ. C. Fuchs Epstein, 1988, σσ. 46-71, όπου υπάρχουν και οι απαραίτητες βιβλιογραφικές αναφορές.

15. Μετά τις πρωτοποριακές μελέτες των M. Duverger, 1955 και M. Dogan, J. Narbonne, 1955, όλες σχεδόν οι σημαντικές μελέτες που έχουν ως αντικείμενο την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών, αποτελούν έργο γυναικών πολιτικών επιστημόνων. Ενδεικτικά αναφέρω: J. Lovenduski, J. Hills, 1981, V. Randall, 1982, J. Mossuz Lavau, M. Sineau, 1983, S. Baxter, M. Larsing, 1983, C.A. Christy, 1987, C.M. Mueller, 1988.

16. Είναι ενδιαφέρον το σχόλιο της J. Flax, 1987, σ. 629, σχετικά με το ότι αποτελεί κατά κάποιο τρόπο ειρωνεία το ότι μελετώντας το «γυναικείο» στις φεμινιστικές προσεγγίσεις, μπορεί να φανεί ότι το «ανδρικό» προσλαμβάνεται ως μη προβληματικό, δηλαδή ως ανεξάρτητο από τους προσδιορισμούς που απορρέουν από το σύστημα των σχέσεων των δύο φύλων.

τικό = ανδρικό, με αποτέλεσμα στην ίδια την έννοια της πολιτικής πρόσληψης ή της πολιτικής συμπεριφοράς, χωρίς φυλετικό πρόσημο, να εμπεριέχεται άτυπα η διευκρίνιση του φύλου των κοινωνικών φορέων στους οποίους αναφέρεται.

Στο πλαίσιο αυτό, η «γυναικεία» πολιτική πρόσληψη μοιάζει δύσχρηστη ως εννοιολογικό εργαλείο, ακόμη και αντιφατική ή, κατά παραχώρηση, ανεκτή, αφού χρησιμοποιείται για τη διερεύνηση ενός αντικειμένου το οποίο αναιρεί την υφέρπουσα ταύτιση που εμπεριέχεται στη λανθάνουσα οριοθέτησή του. Το σχετικό πρόβλημα θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με δύο τρόπους: Αφενός με την αναγωγή των γυναικών, ως κοινωνικής κατηγορίας, στη θέση του «άλλου», του διαφορετικού, αυτού που παρουσιάζει αποκλίσεις από τον κανόνα τον οποίο συνθέτει το πρότυπο της πολιτικότητας των ανδρών. Στόχος σ' αυτή την περίπτωση θα ήταν η μέτρηση της σχετικής απόκλισης με βάση την αργιό αποδοχή της υπόθεσης ότι σημείο αναφοράς και μέτρο σύγκρισης αποτελεί η «ανδρική» πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά, που είναι και η μόνη αυθεντικά πολιτική. Αυτή είναι και η καθιερωμένη σχετική πολιτολογική αντιμετώπιση¹⁷, στο πλαίσιο της ο-

17. Οι M. Goot, E. Reid, 1975, στην πρωτοποριακή φεμινιστική κριτική τους, αναφερόμενες στις μελέτες της εκλογικής συμπεριφοράς επισημαίνουν ότι οι γυναίκες αποτελούν αντικείμενο επιστημονικού ενδιαφέροντος «στο βαθμό που μοιάζουν ή δεν μοιάζουν με τους άνδρες». Στο θέμα αυτό έχω αναφερθεί και στο M. Παντελίδου Μαλούτα, 1987α. Στη βιβλιογραφία για το ελληνικό πολιτικό σύστημα υπάρχουν πάρα πολλά παραδείγματα της παραπάνω αντίληψης, η οποία διαφαίνεται ακόμη και όταν η μέτρηση της σχετικής απόκλισης δεν αποτελεί στόχο του συγγραφέα. Στο M. Παντελίδου Μαλούτα, 1989, σσ. 19-23, αναφέρομαι σε συγκεκριμένα παραδείγματα. Ενδεικτικά υπενθυμίζω εδώ τη χαρακτηριστική σχετική διατύπωση των S. Tsokou, M.C. Shelley II, B.A. Dobratz, 1986, σ. 458: «Παρόλο που η ανάλυσή μας έδειξε ότι οι γυναίκες υποστηρίζουν δυσανάλογα δεξιά κόμματα, μάλλον πολύ λίγες Ελληνίδες προτιμούν διαφορετικά κόμματα από αυτά που υποστηρίζουν οι σύζυγοι ή οι οικογένειές τους». Εκτός από τα λογικά αδιέξοδα στα οποία οδηγεί η διατύπωση αυτή στο σύνολό της, το πρώτο σκέλος εύκολα γεννά το ερώτημα: Σε σχέση με ποιους «υποστηρίζουν δυσανάλογα δεξιά κόμματα» οι Ελληνίδες; Ποιο είναι το μέτρο της σύγκρισης και ποιο

ποίας, συχνά, ο αναγνώστης μαθαίνει περισσότερα για τον ερευνητή και το πώς φαντάζεται αυτός ότι δεν είναι η ανδρική πολιτική κοσμοαντίληψη προβάλλοντάς τη στο γυναικείο φύλο, παρά για την επίδραση του κοινωνικού φύλου στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά.

Ένας δεύτερος τρόπος αντιμετώπισης του παραπάνω προβλήματος, θα μπορούσε να έχει ως αφετηρία την υπόθεση ότι οι γυναίκες παρουσιάζουν την ιδιαιτερότητα να συνθέτουν μια καταπιεζόμενη, με νομιμοποιητικό επιχείρημα το φύλο τους, κοινωνική κατηγορία, να συναλλάσσονται με την πολιτική εξουσία που ανδροκρατείται και η οποία κατά παράδοση δεν ασχολείται με ζητήματα που ανάγονται στη γυναικεία τους υπόσταση, ενώ, παράλληλα, έχουν συγκεκριμένες θέσεις στο σύστημα κοινωνικών/ταξικών σχέσεων, με αποτέλεσμα τα διακυβεύματα της πολιτικής διαδικασίας να αφορούν άμεσα τα αντίστοιχα συμφέροντά τους. Με βάση αυτή την αντίληψη, αν η συσχέτιση φύλου και πολιτικής πρόσληψης μοιάζει πιο ενδιαφέρουσα με σημείο αναφοράς το γυναικείο φύλο, αυτό οφείλεται στις πολλαπλές αντιφάσεις και τα απαγορευτικά βιώματα που σχετίζονται με την de facto θέση κατωτερότητας, στην οποία τοποθετούνται οι γυναίκες στο σύστημα στρωμάτωσης των δύο φύλων: Οι γυναίκες συναλλάσσονται με την πολιτική εξουσία φέροντας αναγκαστικά το βάρος της μειονεξίας τους, που στο πολιτικό πεδίο εκφράζεται μέσω του μακράννης αποκλεισμού τους από το δημόσιο χώρο, ανεξάρτητα από κοινωνική θέση ή επίπεδο εκπαίδευσης και παρά το ότι οι παραπάνω μεταβλητές εντείνουν ή αμβλύνουν τη σχετική μειονεξία¹⁸. Το στοιχείο αυτό αποτελεί πρόκληση για τους ερευνητές

το πρότυπο της συμπεριφοράς από την οποία αποκλίνουν; Βλ. επίσης και N.M. Limberes, 1986, σσ. 113-137, όπου μπορούν να εντοπιστούν συγκεντρωμένα γενικότερα παραδείγματα σεξιστικών προοιδήσεων, που αφορούν την πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων.

18. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι ένα από τα ζητούμενα της σύγχρονης φεμινιστικής θεωρίας είναι η διαμόρφωση ενός αναλυτικού υποδείγματος, που να οδηγεί «πέρα από το αταξικό φύλο και την ουδέτερη ως προς το φύλο κοινωνική τάξη» βλ. P. Armstrong, H. Armstrong, 1986, σσ. 208-237.

της πολιτικής διαδικασίας που επιδιώκουν το σεξιστικό αποχρωματισμό των εννοιολογικών εργαλείων του επιστημονικού τους χώρου, με στόχο την όσο γίνεται μεγαλύτερη επιστημολογική εγκυρότητα των αναλυτικών τους κατηγοριών, συμπεριλαμβανομένης και της έννοιας της πολιτικής συμμετοχής, η οποία διαφαίνεται ιδιαίτερα προβληματική αν, εκτός από την πολιτική ισότητα ανδρών και γυναικών, δεν συμπεριλάβει ως παράμετρο και την κοινωνική ανισότητα που ανάγεται στο φύλο.

Γίνεται φανερό από τα παραπάνω, ότι σ' ένα αρχικό επίπεδο ανάλυσης μπορούμε να δεχτούμε τη διχοτομική διάκριση άνδρες-γυναίκες με σημείο αναφοράς τις πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις, στο μέτρο που στις μεταξύ τους (εξουσιαστικές) σχέσεις οι δύο αντίστοιχες κοινωνικές κατηγορίες εμφανίζουν ουσιαστικές εσωτερικές ομοιότητες: Άρα το φύλο, ως παράγοντας διαφοροποίησης στην πολιτική πρόσληψη, αποτελεί απόλυτα θεμιτό αντικείμενο διερεύνησης. Ωστόσο, ενώ όντως η «γυναικεία» και η «ανδρική» υπόσταση παρουσιάζουν εξαιρετική βαρύτητα στη διαμόρφωση της πολιτικής και της ευρύτερης κοινωνικής πρόσληψης των ατόμων σε κοινωνίες όπου κυριαρχεί η αξιολογική διαφοροποίηση του ανδρικού από το γυναικείο, η κοινωνική σημασιοδότηση και άλλων ατομικών διαφορών εμπλέκεται στη διαμόρφωση της συνολικής κοσμοαντίληψης του ατόμου, αφού εκφράζει σημαντικές ανισότητες στην πραγματικότητα της καθημερινής ζωής τους. Δηλαδή, στο μέτρο που αποδεχόμαστε μια προηγούμενη υπόθεση που διατυπώθηκε σχετικά με τη διττή στρωμάτωση (κοινωνική/ταξική, και ανάλογα με το φύλο) η οποία διακρίνεται ως πλαίσιο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, επιβάλλεται να αμφισβητήσουμε τη γενικευτική και ισοπεδωτική αντίληψη που μπορεί να υφέρει σε μια απλουστευτική πρόσληψη της διατύπωσης *γυναίκες και πολιτική*: Η «γυναικεία» πολιτική κοσμοαντίληψη είναι πράγματι σε τέτοιο βαθμό ενιαία, με εσωτερική συνοχή και διακριτή από την αντίστοιχη «ανδρική», ώστε να μας επιτρέπει την αναφορά στη σχέση *γυναίκες και πολιτική* σε αντιπαράθεση με τη σχέση *άνδρες και πολιτική*; Πόσο σημαντικά είναι τα στοιχεία εσωτερικής ομοιογένειας και πόσο κοινωνική βαρύτητα παρουσιάζουν, στις σημερινές συνθήκες,

οι διαφοροποιήσεις και οι αντιφάσεις της πολιτικής πρόσληψης στο εσωτερικό της κάθε κοινωνικής κατηγορίας; Και, τέλος, τι είναι πιο σημαντικό για τη διαμόρφωση μιας κοινωνικής θέασης του φύλου, η οποία να συμβάλλει σε μια λιγότερο τρωτή επιστημολογικά πολιτολογική προσέγγιση: η αντιπαράθεση δύο γενικευτικών κατηγοριών, ή η σε βάθος διερεύνηση των εσωτερικών διαφοροποιήσεων, αν δεχτούμε ότι αυτές είναι ουσιαστικές, ποσοτικά σημαντικές και ενδεικτικές σχετικών μετεξελίξεων;

Ο τρόπος με τον οποίο διατυπώνονται τα παραπάνω ερωτήματα είναι βέβαια δηλωτικός των δικών μου επιλογών, αφού στη διατύπωση κάθε ερωτήματος εμπεριέχεται και το πλαίσιο της απάντησής του. Από αυτή την άποψη ο πληθυντικός (*γυναίκες και πολιτική*) υποδηλώνει ακριβώς την επιδίωξή μου να ενισχύσω την αντίληψη της πολυπλοκότητας και της εσωτερικής ανομοιογένειας της σχετικής αναλυτικής κατηγορίας, σε αντίθεση με τη συνηθέστατη αναφορά στη *γυναίκα* (γυναίκα και πολιτική, η πολιτική συμπεριφορά της *Ελληνίδας κ.ά.*). Ο ενικός στο ουσιαστικό «γυναίκα», όταν η σχετική έννοια παραπέμπει στη συγκεκριμένη *κοινωνική κατηγορία*, στερεί ακριβώς από την αναλυτική κατηγορία «γυναίκες» την κοινωνική διάσταση. Παραπέμπει σ' ένα σύστημα αντιλήψεων στο οποίο η «γυναίκα» περιέχεται ως αιώνια, φυσική κατηγορία, αμετάβλητη στο χώρο και το χρόνο, έξω από την ιστορία και την κοινωνία. «Η Ελληνίδα και η ψήφος», «γυναίκα και πολιτική», αποτελούν αναφορές δηλωτικές της υφέρπουσας αντίληψης περί φυσικότητας των γυναικών που ορίζεται από ενδογενή βιολογικά χαρακτηριστικά και παραμένει «αιώνια γυναίκα», μια αντίληψη που σύμφωνα με την C. Pateman «απορρέει από την πατριαρχική φαντασία»¹⁹, παρότι προβλήθηκε και από τη γυναικεία αμφισβήτηση, ιδιαίτερα σε συγκεκριμένες φάσεις της ανάπτυξής της²⁰.

19. C. Pateman, 1988, σ. 17. Για τις συνέπειες, στο επίπεδο της θεωρίας, της ιστορικής σύνδεσης των γυναικών με τη φύση και των αντρών με τον πολιτισμό, βλ. S.J. Hekman, 1990, σσ. 105-151.

20. Βλ., για παράδειγμα, όσον αφορά την Ελλάδα, Ε. Αβδελά, Α. Ψαυρά, 1985, ιδιαίτερα, σσ. 94-95. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η αντί-

Αντίθετα, οι αναφορές στις γυναίκες, τονίζουν τη διάσταση της κοινωνικής κατηγορίας και έχουν ηθελημένα ως σημείο αναφοράς την κοινή γυναικεία ταυτότητα, αποσιωπώντας, προσωρινά μόνο, σ' ένα αρχικό επίπεδο ανάλυσης, τις κοινωνικές/ταξικές, ηλικιακές κ.ά. εσωτερικές κατηγοριοποιήσεις των γυναικών, που διαφοροποιούν τις συνθήκες ζωής και τον τρόπο με τον οποίο βιώνεται από αυτές το φύλο. Θεωρείται δηλαδή, ηθελημένα, ότι η κοινή γυναικεία ταυτότητα και η κοινότητα των εμπειριών που αναφέρεται στις σχέσεις των δύο φύλων (που όμως δεν εγγυάται την κοινότητα των αντιλήψεων για το χαρακτήρα και τη φύση των εμπειριών αυτών) είναι σε συγκεκριμένα επίπεδα ανάλυσης σημαντικότερες ως μεταβλητές από τις διαφορές στον τρόπο με τον οποίο αυτές βιώνονται από τους φορείς τους, λόγω διαφοράς στην κοινωνική θέση ή στην ηλικία.

Ωστόσο, για την εμβάθυνση στη διερεύνηση των διαφοροποιημένων προτύπων πολιτικής συμπεριφοράς, η διχοτομική θεώρηση άνδρες-γυναίκες (όπως και άλλες διχοτομικές θεωρήσεις που αφορούν κατηγοριοποιήσεις στη βάση κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών) προβάλλει ως ανεπαρκής και καθιστά επιτακτική την αναφορά σε επιμέρους καταταμήσεις: Η διαπλοκή των παραγόντων κοινωνικής ανισότητας είναι αυτή που οριοθετεί την πραγματικότητα που βιώνουν τα άτομα, και όχι βέβαια κάποια υποθετική μονοσήμαντη επίδραση του φύλου ή της κοινωνικής/ταξικής θέσης ή της ηλικίας. Η υπόθεση αυτή, που έχει σημαντικές πρακτικές συνέπειες στο επίπεδο της εμπειρικής έρευνας η οποία αναφέρεται στη μελέτη μιας συγκεκριμένης πολιτικής κουλτούρας, απορρέει από μια κριτική επιστημολογική

ληψη αυτή ήταν διεθνώς κυρίαρχη στη συσχέτιση του γυναικείου φύλου με την πολιτική διαδικασία, όταν οι γυναίκες λόγω του φύλου τους ήταν και νομικά αποκλεισμένες από την πολιτική διαδικασία, αφού δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Βλ. N.F. Cott, 1986, σ. 55. Η διεκδίκηση της ψήφου επέφερε και στην Ελλάδα τη θεωρητικοποίηση της κοινότητας των συμφερόντων μιας κοινωνικής κατηγορίας που ως τέτοια την εστερείτο, με αποτέλεσμα η γυναίκα να προβάλλεται ως ομοιογενής κατηγορία: «Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας», «Ο Αγώνας της γυναίκας», κ.ά. Αναφορές που προδίδουν σχετικές αντιλήψεις, δεν είναι σπάνιες ακόμη και σήμερα.

θεώρηση της επιστημονικής και κοινωνικής βαρύτητας των συσχετίσεων ηλικίας και κοινωνικής θέσης με συγκεκριμένες πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις, που πραγματοποιούνται (συνήθως σε δημοσκοπήσεις) χωρίς σύγχρονη αναφορά στο φύλο. Στην περίπτωση αυτή τα άτομα στα οποία αναφερόμαστε έχουν συγκεκριμένη θέση στην κοινωνική/ταξική ιεραρχία, είναι νέοι ή ηλικιωμένοι, μεταβλητές που υποθέτουμε ότι διαφοροποιούν την πολιτική τους πρόσληψη, αλλά δεν έχουν φύλο. Δηλαδή στο σχετικό πρότυπο ανάλυσης υφέρπει η άρνηση της βαρύτητας του φύλου ως παράγοντα διαφοροποίησης στις συνθήκες ζωής των ατόμων και στα πρότυπα με τα οποία ταυτίζονται, ενώ, παράλληλα, διαφαίνεται λανθανόντως η υπόθεση ότι, αν υπάρχουν διαφορές στην πολιτική πρόσληψη ανάλογα με το φύλο (οι οποίες διερευνώνται ξεχωριστά), αυτές είναι ισότιμες αναλογικά σ' όλες τις κατηγορίες ηλικιών και ανεξαρτήτως κοινωνικής/ταξικής θέσης.

Στην πρώτη περίπτωση, που αφορά την άρνηση της βαρύτητας του φύλου, είναι εμφανής η ανδροκεντρική ταύτιση του ατόμου «χωρίς φύλο» με τον άνδρα, που ως κυρίαρχος αποτελεί το μόνο άξιο λόγου αντικείμενο διερεύνησης²¹, ενώ στη δεύτερη διαφαίνεται η λανθάνουσα αντίληψη περί της «αιώνιας γυναίκας», στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, της οποίας η φύση κυριαρχεί των επιμέρους διαφορών²². Αλλά, ακόμη και στην αντίληψη περί του κοινωνικά αναμενόμενου διαφοροποιημένου γυναικείου προτύπου πολιτικής πρόσληψης, όταν αυτό γενικευτικά

21. Είναι ενδιαφέρον να υπενθυμίσουμε ότι ο M. Duverger, 1955, σ. 8, αναφέρει ως μία από τις δυσκολίες της πρωτοποριακής μελέτης του για τον πολιτικό ρόλο των γυναικών τη σχετική αδιαφορία των πολιτικών επιστημόνων της εποχής (1955) για ένα επιστημονικό αντικείμενο, που θεωρούσαν ως «δευτερεύον και χωρίς ουσιαστική σημασία».

22. Βεβαίως σπάνια αναφέρονται οι πολιτικοί επιστήμονες στις φυσικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων. Συνήθως πρόκειται για προσεγμένες αναφορές στη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης των ατόμων ανάλογα με το φύλο, η οποία, θεωρούμενη ως δεδομένη και αμετάβλητη, συμβάλλει στη διαμόρφωση δύο διαφοροποιημένων τύπων πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς. Ο α-ιστορικός και εξωκοινωνικός χαρακτήρας του επιχειρήματος αυτού παραπέμπει τελικά στη φύση, στο μέτρο που θεωρείται δεδομένο ότι οι γυναίκες είναι, και θα είναι, κοινωνικά δρώντα άτομα δευτέρας

αντιπαρατίθεται στο αντίστοιχο ανδρικό, χωρίς προσπάθεια εσωτερικών διακρίσεων, είναι εμφανείς οι επιστημολογικές αδυναμίες της ανάλυσης που παραπέμπουν στην αντίληψη του δεδομένου και αμετάβλητου της γυναικείας «διαφορετικότητας». Σ' αυτό το πλαίσιο γίνεται φανερό και πάλι ότι, αυτό που θεωρείται κοινωνικά αναμενόμενο στη σύγκριση της πολιτικής πρόσληψης των δύο φύλων, είναι σε τελική ανάλυση αυτό που εξυπηρετεί τα συμφέροντα όσων κατέχουν τις θέσεις του δυνατού στις αντίστοιχες σχέσεις εξουσίας.

Είναι αναμφίβολο ότι σε ιστορικές περιόδους οπότε σημειώνονται γρήγορες μετεξελίξεις στα πρότυπα ζωής των δύο φύλων, δεν αρκεί η γενικευτική αναφορά στην ηλικία των ατόμων για να συλλάβουμε σφαιρικά την επίδραση της μεταβλητής αυτής στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά, ούτε για να εκτιμήσουμε το ειδικό βάρος της ως παράγοντα διαφοροποίησης. Γιατί, αν γενικά νέοι και ηλικιωμένοι αποτελούν διαφοροποιημένους κοινωνικά δρώντες φορείς στο χώρο της πολιτικής –λόγω των διαφορών που απορρέουν από τη θέση τους στον κύκλο της ζωής²³, η οποία συμβάλλει στη διαμόρφωση της σχετικής πρόσληψης-, η συσχέτιση ηλικίας και φύλου είναι ενδεικτική του ότι, στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, για παράδειγμα, το φύλο των ηλικιωμένων διαφοροποιεί εντονότερα μεταξύ τους τα άτομα αυτής της κατηγορίας απ' ό,τι η ηλικία διαφοροποιεί τους άνδρες (νέοι-ηλικιωμένοι) ως προς πολλές παραμέτρους της πολιτικής πρόσληψης²⁴. Αντίστοιχα, η «γυναικεία» πολιτική πρόσληψη παρουσιάζει εσωτερικές διαφοροποιήσεις τέτοιας έκτασης ώστε, σε ορι-

κατηγορίας στο χώρο της πολιτικής, αφού θα συνεχίσουν να εκπληρώνουν τους ίδιους κοινωνικούς ρόλους, οι οποίοι de facto τις αποξενώνουν από την πολιτική διαδικασία. Βλ. για παράδειγμα, A. Campbell, Ph. Converse, κ.ά., 1960, σσ. 487-488, όπου η υπόθεση αυτή διατυπώνεται με ιδιαίτερη σαφήνεια. Βλ. επίσης E. Worgald, 1983, η οποία επιχειρεί μια κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας της πολιτικής κοινωνικοποίησης όπου αποδίδεται στη διαδικασία αυτή η γυναικεία «αποξένωση» από την πολιτική.

23. Για τις κοινωνικές παραμέτρους που συνθέτουν την επίδραση της ηλικίας στην κοινωνική πρόσληψη, βλ. A. Percheron, 1985, σσ. 228-262.

24. Βλ. για παράδειγμα παρακάτω, σ. 96, σ. 165, σ. 179, σ. 184.

σμένες παραμέτρους, νέες και νέοι να παρουσιάζουν πολύ περισσότερες ομοιότητες μεταξύ τους απ' ό,τι νέες και ηλικιωμένες γυναίκες²⁵. Είναι φανερό, στο σημείο αυτό, η αναγκαιότητα της αναφοράς στην έννοια της «πολιτικής γενιάς»²⁶, στο μέτρο που το φύλο βιώνεται περισσότερο ή λιγότερο ως περιοριστικός παράγοντας ανάπτυξης συμμετοχικής συμπεριφοράς ανάλογα με τις ιδιαίτερες κοινωνικές εμπειρίες κάθε διαφορετικής ηλικιακής κατηγορίας, που κοινωνικοποιείται στο πλαίσιο διαφοροποιημένων ιστορικών συνθηκών. Και είναι αναμενόμενο ότι, στο επίπεδο της πολιτικής συμπεριφοράς τουλάχιστον, το φύλο διαφαίνεται σαφώς λιγότερο ως παράγοντας διαφοροποίησης στις νεότερες απ' ό,τι στις μεγαλύτερες γενιές, στοιχείο ενδεικτικό γενικότερων αλλαγών στο επίπεδο της συνολικής πολιτικής κουλτούρας.

Η μεταβλητή του φύλου, επομένως, είναι απαραίτητο να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στη μελέτη της πολιτικής κουλτούρας μιας κοινωνίας και στη διερεύνηση των διαφοροποιήσεων και των μετεξελίξεων που σημειώνονται στο εσωτερικό της, το ίδιο σοβαρά με την κοινωνική/ταξική θέση (αλλά και την ηλικία όπως αυτή σημασιοδοτείται κοινωνικά)²⁷, αφού και το φύλο αποτελεί σημαντικότατο παράγοντα διαφοροποίησης στην πραγματικότητα της καθημερινής ζωής των ατόμων, με αποτέλεσμα να εμπλέκεται καθοριστικά στη διαμόρφωση της πολιτικής τους πρόσληψης και συμπεριφοράς. Ακόμη περισσότερο μάλιστα, όταν αναφερόμαστε σε ιστορικές περιόδους στις οποίες αναπτύσσεται αμφισβήτηση των παραδοσιακών ρόλων, και σε κοινωνίες στις οποίες σημειώνεται σημαντική μετεξέλιξη στα πρότυπα ζωής των

25. Βλ. παρακάτω, σσ. 95-97, σ. 106, σ. 110.

26. Για την έννοια της «γενιάς», κλασική παραμένει η μελέτη του K. Mannheim, 1952. Για μια σύγχρονη προβληματική που αναφέρεται στην «πολιτική γενιά», βλ. J. Crête, P. Favre, 1989.

27. Στην κοινωνιολογία της ηλικίας έχει από καιρό υπογραμμιστεί ότι η βιολογική πραγματικότητα της ηλικίας επιδέχεται πολλαπλές και διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνικές σημασιοδοτήσεις, οι οποίες συμβάλλουν στη δόμηση διαφοροποιημένων συστημάτων ιεράρχησης των διαφόρων ομάδων ηλικιών. Για μια συνοπτική παρουσίαση των σχετικών θεωρήσεων, βλ. M. O'Donnell, 1985.

νέων σε αντιπαράθεση με αυτά των ηλικιωμένων, με αποτέλεσμα το φύλο να εμπλέκεται διαφορετικά στη δόμηση της κοσμοαντίληψης των ατόμων ανάλογα με τη γενιά στην οποία ανήκουν. Συνεπώς, η επιταγή της αναφοράς στο φύλο εμπεριέχει την πρόσθετη επιταγή της αναφοράς σε παραμέτρους οι οποίες, ενδεχομένως, διαφοροποιούν τον τρόπο με τον οποίο αυτό βιώνεται από τους φορείς του και, κατ' επέκταση, επιδρά στην πολιτική τους πρόσληψη. Στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας μάλιστα, φαίνεται ότι η ηλικία αποτελεί την κατεξοχήν παράμετρο που συμβάλλει στις σχετικές ενδοφυλετικές διαφοροποιήσεις.

Το ότι τα άτομα δεν είναι μονοδιάστατα, δεν είναι μόνο άνδρες ή μόνο νέοι ή μόνο εργατικής προέλευσης, ούτε μόνο γυναίκες ή μόνο ηλικιωμένες ή μόνο μεσοαστικής προέλευσης, είναι βέβαιο ότι περιπλέκει το πρότυπο ανάλυσης της πολιτικής πρόσληψης ή συμπεριφοράς. Η αποσιώπηση του φύλου, ωστόσο, η διχοτομική αναφορά σ' αυτό, ή, ακόμη περισσότερο, άλλες κοινωνικές κατατάξεις χωρίς αναφορά στο φύλο, δεν απλουστεύουν, αλλά παραμορφώνουν το αναλυτικό υπόδειγμα, που χάνει κάθε κοινωνικό αντίκρουσμα και καταλήγει να μην αντιπροσωπεύει στην εμπειρική έρευνα παρά μια ψεύτικη, τεχνητά κατακερματισμένη κοινωνία. Μια κοινωνία που έχει μόνο άνδρες ή γυναίκες (χωρίς ηλικία και κοινωνική θέση), νέους ή ηλικιωμένους (χωρίς φύλο) και ερμαφρόδιτα άτομα με συγκεκριμένη θέση στην κοινωνική στρωμάτωση. Στην τελευταία αυτή περίπτωση είναι έκδηλη η επίδραση της κυρίαρχης αντίληψης της παραδοσιακής κοινωνιολογίας, στο πλαίσιο της οποίας η ταξική θέση των γυναικών ή η θέση τους στην κοινωνική στρωμάτωση καθορίζεται από αυτήν κάποιου άνδρα, συνήθως του συζύγου, ακόμη και όταν αυτές έχουν συγκεκριμένη θέση στην καπιταλιστική παραγωγή²⁸. Παρεπόμενο της τάσης αυτής στην πολιτική ανάλυση, είναι ότι παρα-

28. Βλ. Ch. Delphy, 1984, σσ. 134-136, για τη διαφοροποίηση των κριτηρίων ταξικής κατάταξης ανδρών και γυναικών και την ιδεολογική τους λειτουργία. Για τον προβληματικό χαρακτήρα της σχετικής κατάταξης, βλ. P. Armstrong, H. Armstrong, 1986, σσ. 226-228, και για διαφορετικές κοινωνιολογικές απόψεις για την επίλυση του προβλήματος, βλ. R. Crompton, M. Mann, 1986.

μένουν «ανεξήγητες» ορισμένες παρεκκλίσεις της γυναικείας πολιτικής συμπεριφοράς από το πρότυπο της (ανδρικής) συσχέτισης ταξικής θέσης και ψήφου, για παράδειγμα, αφού δεν διερευνάται ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της κοινωνικής θέσης των γυναικών²⁹. Γενικότερα, άλλωστε, οι επιλεκτικές αναφορές σε μια από τις παραμέτρους, που οριοθετούν την κοινωνική υπόσταση των ατόμων, συσκοτίζουν τις διασυνδέσεις που υπάρχουν μεταξύ των διαφόρων συστημάτων ιεράρχησης/καταπίεσης και τα οποία, στο σύνολό τους, χαρακτηρίζουν το κοινωνικό σύστημα.

Οι ομοιότητες στην κοινωνική ταυτότητα των γυναικών που απορρέουν από την κοινή θέση τους στο σύστημα σχέσεων εξουσίας των δύο φύλων, αλλά και οι διαφορές που εκφράζονται στην πολιτική τους πρόσληψη και συμπεριφορά λόγω των διαφορών στον τρόπο με τον οποίο βιώνεται η κοινή γυναικεία ταυτότητα ανάλογα με την ηλικία και την κοινωνική τους θέση, αποτελούν συνεπώς αντικείμενο της μελέτης αυτής. Επιδιώξή μου είναι να μην ενισχύσω τις παραδοσιακές διχοτομικές θεωρήσεις (νέοι-ηλικιωμένοι, υψηλού-χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου) με μία ακόμη (άνδρες-γυναίκες), αλλά να προσπαθήσω να αποτυπώσω στο συγκεκριμένο πρότυπο ανάλυσης μια πιο ισομορφική αντίληψη³⁰ της κοινωνικής πραγματικότητας, όπου να εμπεριέχεται η πολλαπλή και αντιφατική υπόσταση του ατόμου, ώστε να διαφανεί πληρέστερα και η τάση εξέλιξης της επίδρασης του φύλου στην πολιτική πρόσληψη. Γιατί, βέβαια, αν το φύλο, όπως και η κοινωνική τάξη, αποτελούν δομές που οριοθετούν τις πρακτικές των ατόμων, η επίδραση του φύλου στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά, όπως είναι γνωστή σήμερα, δεν είναι δεδο-

29. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στην κλασική μελέτη για την ψήφο των B. Berelson, P. Lazarsfeld, W. McPhee, 1954, σ. 75, η οποία βεβαίως φέρει τη σφραγίδα της εποχής της, αναφέρεται: «Women, less politicized than men, follow the class tendency in voting less than men in the current era». Μήπως όμως, η παρατήρηση αυτή είναι περισσότερο ενδεικτική του προβληματικού χαρακτήρα της ταξικής κατάταξης των γυναικών, και όχι του βαθμού πολιτικοποίησης που τις χαρακτηρίζει;

30. Για τον ισομορφισμό ως στόχο στη διαμόρφωση αναλυτικών προτύπων, βλ. A.I.A. Μεταξάς, 1979, σσ. 248-251.

μένη, δεν αποτελεί ιστορική αναγκαιότητα αλλά «ιστορικό ενδεχόμενο», ενώ η κατεύθυνσή της μπορεί να μεταβληθεί μέσω μιας διαδικασίας διαντίδρασης³¹. Στο πλαίσιο της πολιτικής φυσιογνωμίας των Ελληνίδων υπάρχουν πράγματι ορισμένα στοιχεία, που επιτρέπουν να θεωρήσουμε την παραπάνω υπόθεση ως απόλυτα θεμιτή.

1.2. Γυναικεία πολιτική υποκουλτούρα;

Μία από τις ουσιαστικότερες κριτικές οι οποίες απευθύνονται στο κυρίαρχο αναλυτικό υπόδειγμα της πολιτικής κουλτούρας, που παραμένει κατά βάση αυτό των G. Almond και S. Verba³², αφορά τον «ταξικό εθνοκεντρισμό» που το διακρίνει³³. Η εθνική πολιτική κουλτούρα, που μελετούν συγκριτικά οι δύο ερευνητές, μοιάζει πράγματι αποκομμένη από το σύστημα κοινω-

31. Ενδιαφέρον παρουσιάζει για το σημείο αυτό η «θεωρία της δόμησης». Βλ. μια συνοπτική παρουσίαση στο J. Thompson, 1984, σσ. 148-172. Επίσης, βλ. A. Giddens, 1984, και P. Bourdieu, 1980. Για τον τρόπο με τον οποίο δομείται η ταυτότητα των δύο φύλων και το ενδεχόμενο της «αποδόμησης» της, βλ. B. Τεντοκάλη, 1991, σσ. 101-106. Βλ. επίσης J. Wolffensperger, 1991, σσ. 87-108, η οποία προτείνει την έννοια της «engendered structure» στοχεύοντας στη συνένωση της έννοιας του φύλου, η οποία είναι κεντρική στη φεμινιστική θεωρία, με αυτή της δομής, που είναι κεντρική στη θεωρία της δόμησης. Ενδιαφέρον, εξάλλου, παρουσιάζει στο σημείο αυτό η προβληματική της M. Barrett, 1992, σσ. 201-219, η οποία διερωτάται, μήπως το ότι το «φύλο»βάλλεται από ένα μέρος της σύγχρονης φεμινιστικής θεωρίας με στόχο την αποδόμηση του, αποτελεί ένδειξη αλλαγής του κυρίαρχου φεμινιστικού παραδείγματος, με σημαντικές θεωρητικές συνέπειες.

32. G. Almond, S. Verba, 1963. Για την έννοια της πολιτικής κουλτούρας, βλ. επίσης L. Pye, S. Verba, eds, 1965, G. Patrick, 1984, σσ. 265-314 και G. Almond, S. Verba, eds, 1980. Για μια ενδιαφέρουσα επανεξέταση της σχετικής έννοιας και της ευρύτερης σχέσης του πολιτικού με το πολιτισμικό, από πολλές και διαφορετικές πλευρές, βλ. J. Gibbins, 1989. Για ένα ιστορικό της «πολιτικής κουλτούρας», βλ. M. Brint, 1991.

33. Η έκφραση είναι των J.P. Cot, J.P. Mounier, 1974, τ. 2, σ. 56. Αντίστοιχες κριτικές παρατηρήσεις, βλ. στο J.J. Wiatr, 1980, σσ. 103-123. Βλ. επίσης, B. Badie, 1986, σ. 15, και C. Pateman, 1980, σσ. 75-76.

νικών σχέσεων και, κατά συνέπεια, εκφράζεται πλασματικά ως ομοιογενής και λειτουργικά ενοποιημένη. Αλλά αν είναι απαραίτητο μελετώντας την πολιτική κουλτούρα μιας κοινωνίας να αναφερθούμε στις κοινωνικές/ταξικές υποκουλτούρες που τη συνθέτουν, δηλαδή σε πολιτισμικά υποσύνολα που συνδέονται με την ταξική δομή και που χαρακτηρίζονται από διαφοροποιημένη πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά, νομιμοποιούμεθα μήπως, και με ποιο τρόπο μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την «πολιτική υποκουλτούρα» ως αναλυτική κατηγορία συσχετίζοντάς τη με το φύλο³⁴; Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι οι G. Almond και S. Verba, στη μελέτη τους που είναι αφιερωμένη στην πολιτική κουλτούρα, αποφεύγουν να μιλήσουν για πολιτική κουλτούρα

34. Είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε εδώ ότι η προβληματική που αφορά το αν είναι ή όχι λειτουργική για την πολιτολογική έρευνα η διερεύνηση της γυναικείας πολιτικότητας με σημείο αναφοράς την «πολιτική κουλτούρα» ως αναλυτική κατηγορία, δεν συνδέεται θεωρητικά ούτε με τις αναφορές στη «γυναικεία κουλτούρα», που περιλαμβάνονται σε έκδηλα σεξιστικές αναλύσεις των «γυναικείων αρετών» οι οποίες συνδέονται με τη μητρότητα και άλλους «φυσικούς» ρόλους των γυναικών (βλ. J. Grimshaw, 1986, ιδιαίτερα σσ. 198-204), ούτε και με όσες αναφέρονται σε κάποιου τύπου φεμινιστικές αναλύσεις που ανάγουν τα πολιτισμικά παρεπόμενα της γυναικείας καταπίεσης σε εξιδανικευμένα οικουμενικά χαρακτηριστικά μιας ιδιαίτερης γυναικείας κοινωνικής οπτικής, την οποία και επιδιώκουν να αναπτύξουν πέρα και έξω από την κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή, τελικά χωρίς να την απειλούν. Για το τελευταίο αυτό θέμα, βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη της J. Stacey, 1986, σσ. 219-248, σχετικά με το ιστορικό της μετατροπής ουσιαστικών θεωρητικών στοιχείων του ριζοσπαστικού φεμινισμού των αρχών της δεκαετίας του '70, σε αντιλήψεις ενός «συντηρητικού φεμινισμού» του τέλους της δεκαετίας του '80. Βλ. επίσης μια κριτική της προβληματικής που βασίζεται στη γυναικεία κουλτούρα, για να καταλήξει στην υποστήριξη της αυτόνομης παρουσίας των γυναικών στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, στο M. Κονδύλη, 1988, σσ. 6-8. Βλ. και M. Daly, 1978, για ένα κλασικό κείμενο του ριζοσπαστικού φεμινιστικού ρεύματος που αναφέρεται στη γυναικεία κουλτούρα. Γενικότερα, ως σημειωθεί ότι η χρησιμοποίηση της έννοιας της υποκουλτούρας δεν έχει καμία αξιολογική χροιά, αλλά παραπέμπει σ' ένα από τα πολλά υποσύνολα ενός ευρύτερου πολιτισμικού συνόλου, το οποίο αποτελεί κάθε εθνική κουλτούρα.

ή υποκουλτούρα των γυναικών, παρότι ασχολούνται με τις διαφορές στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά που συσχετίζονται με το φύλο, και προτιμούν να αναφερθούν στα «γυναικεία πολιτικά πρότυπα» ή στα «πολιτικά χαρακτηριστικά των γυναικών»³⁵.

Αν όμως η πολιτική κουλτούρα μιας κοινωνίας είναι το σύνολο των στάσεων, των αξιών και των αντιλήψεων που έχουν πολιτική σημασία ή που αφορούν πολιτικά αντικείμενα και που αποτελούν παράγοντες διαμόρφωσης της πολιτικής συμπεριφοράς των κοινωνικά/πολιτικά δρώντων ατόμων, ένα σύνολο που διαμορφώνεται ιστορικά με βάση την κοινωνική εμπειρία³⁶, είναι αναμενόμενο ότι η διαφοροποιημένη κοινωνική εμπειρία, που ανάγεται στο φύλο, αποτελεί και αυτή παράγοντα διαμόρφωσης περισσότερο ή λιγότερο διαφοροποιημένης υποκουλτούρας³⁷. Παράλληλα, όμως, το άτομο ως φορέας κοινωνικής δράσης δεν είναι μονοδιάστατο. Αντίθετα ενυπάρχει σ' αυτό ένα πλέγμα κοινωνικών θέσεων με σημείο αναφοράς τα διάφορα συστήματα κοινωνικών σχέσεων, στα οποία εμπλέκεται³⁸. Η διαπλοκή των συστημάτων κοινωνικής ανισότητας δημιουργεί δηλαδή, όπως είδαμε παραπάνω, μια σύνθετη δομή, από την οποία απορρέουν πολλά ερωτηματικά όσον αφορά την έννοια της γυναικείας υποκουλ-

35. G. Almond, S. Verba, 1963, σ. 325 και σ. 333.

36. Στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1987, σσ. 31-39, όπου υπάρχουν και οι απαραίτητες βιβλιογραφικές παραπομπές, αναφέρομαι στην εξέλιξη του ορισμού της «πολιτικής κουλτούρας» και στην εμπέδυσή της ως εννοιολογικού εργαλείου. Βλ. επίσης Ν. Δεμερτζής, 1989, σσ. 259-343.

37. Η αντίληψη αυτή συνέβαλε, στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης φεμινιστικής θεώρησης, στην προβολή του συνθήματος της αδελφότητας όλων των γυναικών (sisterhood) ενώ παράλληλα επηρέασε και τη δημιουργία των «Γυναικείων Σπουδών». Για τα θεωρητικά και πολιτικά αδιέξοδα που απορρέουν από την προβολή της «αδελφότητας των γυναικών» ως εννοιολογικού εργαλείου για την ανάλυση της κοινωνικής τους θέσης, αλλά και ως πεδίου πολιτικής συναίνεσης, βλ. Ν. Adamson, L. Briskin, M. McPhail, 1988, σσ. 217-227. Για μια ενδιαφέρουσα εθνολογική διερεύνηση της υπόθεσης της γυναικείας υποκουλτούρας στην Ελλάδα, βλ. J. Du Boulay, 1986, σσ. 139-168.

38. Η καλύτερη ανάλυση του θέματος αυτού είναι, κατά τη γνώμη μου, αυτή στην οποία προβαίνει η Ch. Mouffe, 1988, ιδιαίτερα σσ. 89-91.

τούρας και ειδικότερα την ουσία του «γυναικείου» στοιχείου στις πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις που παρατηρούνται στατιστικά μαζικότερα σε άτομα γυναικείου φύλου απ' ό,τι ανδρικού. Επομένως, και ενώ σίγουρα η προβληματική που αφορά τις σχέσεις του πολιτικού με το πολιτισμικό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα με σημείο αναφοράς το φύλο, η παραδοσιακή προβληματική που παραπέμπει στην πολιτική κουλτούρα διαφαίνεται ως υπέρμετρα σχηματική.

Η κοινή γυναικεία ταυτότητα παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ανάλογα με την ιδιαίτερη ταξική θέση των φορέων της αλλά και ανάλογα με τις ιστορικές συγκυρίες, με αποτέλεσμα να διαφοροποιούνται και οι μορφές της γυναικείας καταπίεσης, που γίνονται όλο και πιο εξευγενισμένες και εκσυγχρονισμένες. Οι διαφοροποιήσεις αυτές εκφράζονται και στον τρόπο με τον οποίο γυναικείες διαφορετικής τάξης και ηλικίας και σε διαφορετικές εποχές αντιλαμβάνονται τόσο το ίδιο το φύλο τους όσο και την πολιτική διαδικασία και δρουν ή δεν δρουν στο πλαίσιο της. Παρά τις σχετικές διαφοροποιήσεις και με δεδομένη την κατωτερότητα της θέσης των γυναικών στο σύστημα σχέσεων των δύο φύλων³⁹, μπορούμε μήπως, στη σημερινή συγκυρία, να μιλήσουμε για γυναικεία πολιτική υποκουλτούρα; Και συγκεκριμένα, σε συμφωνία με το σχετικό στερεότυπο, μπορούμε να δεχτούμε την υπόθεση της ύπαρξης στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας μιας ιδιαίτερης, κυρίαρχης γυναικείας πολιτικής υποκουλτούρας, σαφώς οριοθετημένης και αντιπαρατιθέμενης σε αυτή των ανδρών, η οποία να ανάγεται, σε τελική ανάλυση, στις διαφορετικές θέσεις γυναικών και ανδρών στις μεταξύ τους εξουσιαστικές σχέσεις; Ή μήπως, αντίθετα, η πολυπλοκότητα, ο ανομοιογενής ή και αντιφατικός ακόμη χαρακτήρας της πολιτικής φυσιογνωμίας των Ελληνίδων, σε μια ιστορική συγκυρία έντονων μετεξελίξεων στο σύστημα σχέσεων των δύο φύλων, στερεί κάθε ουσία

39. Η Α. Heller, 1980, σ. 210, υποστηρίζει ότι το γεγονός του αποκλεισμού των γυναικών από τις ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες και του περιορισμού τους στο πλαίσιο της οικογένειας, συνέβαλε ιστορικά στην ύπαρξη μεγαλύτερης ομοιότητας στον τρόπο ζωής των γυναικών, ως κοινωνικής κατηγορίας, απ' ό,τι στον τρόπο ζωής των ανδρών.

και ακυρώνει κάθε αναλυτική εμβέλεια στο σχετικό εννοιολογικό εργαλείο; Στο ερώτημα αυτό θα μπορέσουμε ενδεχομένως να απαντήσουμε, αφού διερευνηθεί η συγκεκριμένη πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων ώστε να τεκμηριωθεί ο περισσότερο ή λιγότερο ομοιογενής χαρακτήρας της και ο βαθμός εσωτερικής συνοχής που τη διακρίνει. Είναι χρήσιμο όμως να διατυπωθούν ήδη ορισμένες σκέψεις που αφορούν τη γυναικεία πολιτική κουλτούρα (ή υποκουλτούρα αν σημείο αναφοράς είναι το ευρύτερο πολιτισμικό μόρφωμα που συνιστά μια εθνική πολιτική κουλτούρα) ως εννοιολογικό εργαλείο, και τις φιλοσοφικές συνδηλώσεις που μπορεί να υφέρπουν στην προβολή της ως αντικείμενο έρευνας, ή στην αποφυγή της αναφοράς σ' αυτήν.

Με καθαρά τεχνική έννοια, η γυναικεία πολιτική κουλτούρα μπορεί να γίνει αποδεκτή ως εννοιολογικό εργαλείο, το οποίο παραπέμπει στην πολιτική κουλτούρα μιας διαταξικής κοινωνικής κατηγορίας⁴⁰, που, λόγω του φύλου της, βρίσκεται σε συγκεκριμένη (κατώτερη) θέση στο σύστημα κοινωνικής στρωμάτωσης. Η κατηγοριοποίηση δηλαδή, γίνεται εξ αρχής με σημείο αναφοράς το φύλο και όχι, έκδηλα τουλάχιστον, με σημείο αναφοράς εκδηλώσεις της πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς των ατόμων, που χαρακτηρίζονται από το συγκεκριμένο φύλο. Άρα, είναι μικρής ευριστικής εμβέλειας στις έρευνες για την πολιτική κουλτούρα μιας κοινωνίας και για την ευρύτερη διερεύνηση του πλέγματος των σχέσεων του πολιτικού με το πολιτισμικό, αφού δεν προσφέρεται για την ανάλυση/εξήγηση, αλλά απλώς και μόνο για την περιγραφή: Η γυναικεία πολιτική κουλτούρα, σύμφωνα με αυτή τη λογική, είναι το άθροισμα της πολιτικής κουλτούρας γυναικών διαφορετικής κοινωνικής θέσης, ηλικίας κ.ά., χωρίς προσδιορισμό του περιεχομένου και της φυσιογνωμίας της που ανάγονται στην ιδιαίτερη κοινωνική θέση που απορρέει από το φύλο, το οποίο βιώνεται διαφορετικά ανάλογα με τη θέση των γυναικών στον κύκλο της ζωής και την ταξική τους προέλευση.

Σ' ένα δεύτερο στάδιο, και με τη βοήθεια εμπειρικών στοι-

40. Όπως, αντίστοιχα, γίνεται με την ηλικία, όταν π.χ. αναφερόμαστε στην (πολιτική) κουλτούρα των νέων.

χείων, μπορούμε να προσδιορίσουμε ποσοτικά ποια χαρακτηριστικά κυριαρχούν στο πλαίσιο της πολιτικής κουλτούρας των ατόμων γυναικείου φύλου σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, και να δηλώσουμε ότι αυτά χαρακτηρίζουν μαζικότερα τη γυναικεία πολιτική κουλτούρα της κοινωνίας αυτής. Και πάλι όμως, η προσέγγιση θα είναι κυρίως περιγραφική και όχι ερμηνευτική: Θα συμβάλλει περισσότερο στην αποτύπωση της κοινωνικο-δημογραφικής σύνθεσης των γυναικών της συγκεκριμένης κοινωνίας, στο μέτρο που υποθέτουμε ότι, με βάση τα ελληνικά δεδομένα τουλάχιστον, η παραδοσιακότητα στις σχετικές αντιλήψεις είναι αντιστρόφως ανάλογη της ηλικίας. Παρότι συγκριτικές προσεγγίσεις της πολιτικής κουλτούρας των γυναικών σε διαφορετικές κοινωνίες θα είναι ενδεικτικές της πραγματικής κοινωνικής τους θέσης, και αυτές θα είναι πολύ λίγο δηλωτικές των επιπτώσεων της βιωμένης κοινωνικής κατωτερότητάς τους – που παραπέμπει στο σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων – στο επίπεδο της πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς. Πού εντοπίζεται όμως το «γυναικείο» στο σύστημα των πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων μιας κοινωνικής κατηγορίας η οποία, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, βρίσκεται στη θέση του εξουσιαζόμενου; Τελικά, η παραπάνω περιγραφική προσέγγιση στην «πολιτική κουλτούρα των γυναικών», θα είναι και παραπλανητική αφού ανάγει, έκδηλα ή λανθανόντως, στο φύλο των ατόμων διαφορές που δεν παραπέμπουν στο κοινωνικό φύλο όπως υποκειμενικά βιώνεται αυτό, αλλά σε κοινωνικές παραμέτρους τις οποίες αυτό καθορίζει (ύπαρξη ή όχι επαγγελματικής απασχόλησης, εκπαιδευτικό επίπεδο, επίπεδο εισοδήματος κ.ά.) χωρίς αναγκαστικά να χαρακτηρίζεται από αυτές κατ' αποκλειστικότητα.

Στις διάχυτες αντιλήψεις, όπως και στις αυτόματες νοητικές κατηγοριοποιήσεις⁴¹, λόγω της αξιολογικής τους φόρτισης, η γυ-

41. Για τις αυτόματες νοητικές κατηγοριοποιήσεις μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη του G. Lakoff, 1987, η οποία έχει τον απροσδόκητο τίτλο *Women, fire and dangerous things*, που παραπέμπει στην κατηγορία «balan» της γλώσσας των αυστραλών ιθαγενών dyirbal, η οποία σημαίνει γυναίκες, φωτιά, επικίνδυνα αντικείμενα, αλλά και ορισμένα πουλιά που δεν

ναικεία πολιτική κουλτούρα παραπέμπει πράγματι στις πολιτισμικές εκείνες εκφράσεις που αποδίδονται στο γυναικείο φύλο (χωρίς όμως να αποτελούν αποκλειστικό προνόμιό του) και απορρέουν από τον αποκλεισμό του από το χώρο της πολιτικής και από την κατωτερότητα στη γενικότερη κοινωνική θέση. Η γυναικεία πολιτική κουλτούρα θεωρείται συνεπώς πολιτική κουλτούρα της υποτέλειας, και ως τέτοια χαρακτηρίζεται από έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος, αίσθηση αποξένωσης από το πολιτικό σύστημα και αναποτελεσματικότητας στην ενδεχόμενη πολιτική παρέμβαση, χαμηλό γνωστικό επίπεδο και επίπεδο πολιτικής επικοινωνίας. Στο ιδεολογικό επίπεδο, δηλαδή, οι μεταθεωρητικές παραδοχές, που συχνά υφέρπουν στις αναφορές στη γυναικεία πολιτική κουλτούρα, συνδέονται (και πάλι) με την αντίληψη της μονοδιάστατης, αιώνιας γυναίκας, η οποία λόγω της «φύσεώς» της (ή λόγω των κοινωνικών της ρόλων, απονευρωμένων όμως από κάθε διάσταση καταπίεσης και εξουσιαστικών σχέσεων) δεν εντάσσεται ουσιαστικά στην πολιτική διαδικασία και μοιάζει να μονοπωλεί ρόλους δηλωτικούς μειωμένης πολιτικότητας. Βλέπουμε, με βάση τα παραπάνω, ότι οι φιλοσοφικές συνδηλώσεις της έννοιας της γυναικείας πολιτικής κουλτούρας στις διάχυτες αντιλήψεις δημιουργούν σημαντικούς περιορισμούς στην επιστημολογική της εγκυρότητα, στο μέτρο που θα λειτουργήσουν ως επιστημονική προϊδέαση, ενώ, παράλληλα, η φαινομενικά ουδέτερη και τεχνική ερμηνεία της – που δεν είναι ανεξάρτητη από τις σχετικές αντιλήψεις – είναι μειωμένης ευριστικής ικανότητας ως εξαιρετικά γενικευτική και αθροιστική. Γεννάται λοιπόν το ερώτημα, αν είναι τελικά χρήσιμο επιστημονικά, με τα σημερινά δεδομένα, να αναφερθούμε στο συγκεκριμένο εννοιολογικό εργαλείο, έστω και στο επίπεδο της υπόθεσης προς διερεύνηση.

Η προβολή της γυναικείας πολιτικής υποκουλτούρας ως αντικειμένου διερεύνησης υποδηλώνει, καταρχάς, τη θεωρητική

είναι επικίνδυνα, όπως και ορισμένα παράξενα ζώα (σ. 5). Η αναφορά γίνεται από τον συγγραφέα με στόχο να υπογραμμίσει ότι οι κατηγοριοποιήσεις, που αυτόματα γίνονται δεν βασίζονται πάντα σε κοινές ιδιότητες, αλλά ακολουθούν συχνά πολύ πολύπλοκες αρχές.

παραδοχή της πολιτικότητας στις στάσεις και τις αντιλήψεις των γυναικών (και γι' αυτό ίσως δεν γίνεται αναφορά σ' αυτήν σε καθιερωμένες πολιτολογικές αναλύσεις) ενώ, κατά δεύτερο λόγο, υποδηλώνει μια συγκρουσιακή πρόσληψη της πραγματικότητας των σχέσεων των δύο φύλων. Αν δεχτούμε την ύπαρξη της γυναικείας πολιτικής υποκουλτούρας δεχόμαστε αυτόματα και την ύπαρξη της αντίστοιχης ανδρικής, αφού τα δύο φύλα δεν «υπάρχουν» θεωρητικά παρά στη συσχέτισή τους, ενώ οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ τους στο πολιτισμικό επίπεδο είναι προϊόντα της αντίθεσής τους. Ωστόσο, η δυναμική οπτική που απορρέει από τη σχετική διχοτομική θεώρηση του πολιτισμικού μπορεί να οδηγήσει ακόμη και σε (παρ)ερμηνευτικούς βιολογισμούς⁴², ενώ, γενικότερα, δεν είναι χωρίς προβλήματα. Γιατί, αν οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες με σημείο αναφοράς το σύστημα κοινωνικών σχέσεων των δύο φύλων, κάτι που επιδρά στην πολιτική τους πρόσληψη, είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι, αντίστοιχα, άνδρες που ανήκουν σε διαφορετική τάξη – με όλα όσα συνεπάγεται αυτό – παρουσιάζουν βαρύνουσες ομοιότητες στην πολιτική τους πρόσληψη λόγω της ανωτερότητας της θέσης τους ως προς τις γυναίκες, η οποία, εξάλλου, γίνεται σε μεγάλο βαθμό αποδεκτή ως «φυσική» ή τουλάχιστον ως δεδομένη και μη αμφισβητούμενη από αυτούς.

Στους άνδρες, βέβαια, ή τουλάχιστον σε ορισμένους άνδρες, ποτέ δεν αμφισβητήθηκε ότι ανήκει δικαιωματικά ο δημόσιος χώρος, ούτε η πολιτικότητα στις αντιλήψεις, δηλαδή το ανδρικό φύλο δεν αντιμετωπίστηκε ποτέ ως εμπόδιο για την εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία και ως στοιχείο νομιμοποιητικό του αποκλεισμού τους (όπως η ιδιοκτησία ή το εισόδημα)⁴³. Αν λοιπόν

42. Βλ. παραπάνω, σ. 57, υποσ. 34.

43. Αντίθετα, ο αποκλεισμός των γυναικών υπήρξε σε ορισμένες περιπτώσεις αυτονόητος. Στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας είναι χαρακτηριστικό ότι στο Σύνταγμα του 1864 και στους εκλογικούς νόμους που αντιμετώπιζαν τα προβλήματα εφαρμογής του θεσμού της καθολικής ψηφοφορίας (των ανδρών) δεν υπήρχε καμία ρητή διάταξη που να θεσπίζει ως προσόν το ανδρικό φύλο. Βλ. Γ. Σωτηρέλης, 1991, σ. 214.

για τις γυναίκες η κατωτερότητα στην κοινωνική θέση εκφράζεται και μέσω του *de facto* μόνο, πλέον, αποκλεισμού τους από το χώρο της πολιτικής, στους άνδρες που έχουν μειωμένη πρόσβαση σ' αυτό το χώρο, που δηλώνουν ανεπάρκεια γνωστική και συνεπώς «αδιαφορία», η ανωτερότητα του φύλου τους ως προς το άλλο φύλο (θεωρούμενη ως δεδομένη και μη αμφισβητούμενη) μετρά πολύ λιγότερο από την ταξική κατωτερότητα. Άρα, σε ποια βάση συγκροτείται η «ανδρική» πολιτική υποκοουλτούρα, και πώς μπορεί να γίνει αποδεκτή διαφορετική βάση απ' ό,τι αντίστοιχα στις γυναίκες, αν δεν θέλουμε να αποδεχτούμε μια έκδηλη σεξιστική θεωρητική εξίσωση της ανδρικής πολιτικής υποκοουλτούρας με την πολιτική κουλτούρα γενικά; Είναι αναμφίβολο βέβαια, ότι αν κυρίαρχη θέση στο πλαίσιο μιας εθνικής πολιτικής κουλτούρας έχουν τα χαρακτηριστικά εκείνα που παραπέμπουν σε στάσεις και αντιλήψεις της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης (και τα οποία επιδρούν και στην κοινωνική πρόσληψη ατόμων που δεν αποτελούν μέλη της τάξης αυτής) παράλληλα, και με σημείο αναφοράς το σύστημα των σχέσεων των δύο φύλων, στο ίδιο πλαίσιο κυρίαρχη θέση έχουν και τα στοιχεία εκείνα που χαρακτηρίζουν το κυρίαρχο φύλο: το ανδρικό⁴⁴.

Αν όμως η διαπλοκή των συστημάτων κοινωνικής ανισότητας λειτουργεί κατά τρόπο ώστε στα άτομα ανδρικού φύλου και χαμηλής θέσης στην κοινωνική ιεραρχία, η φυλετική «ανωτερότητα» να παρουσιάζει μικρή βαρύτητα για τη διαμόρφωση της πολιτικής τους πρόσληψης, αντίθετα, για τα άτομα γυναικείου φύλου η πρόσληψη ενός χώρου από τον οποίο *de facto* και ολοφάνερα αποκλείονται, λόγω του φύλου τους, δεν μπορεί παρά να επηρεάζεται –κατά διαφορετικό ενδεχομένως τρόπο ανάλογα με την κοινωνική/ταξική τους θέση και τη γενιά στην οποία ανήκουν–

44. Στο σημείο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η κριτική που ασκεί η M. O'Brien, 1986, σσ. 255-265, στην έννοια της ηγεμονίας του Gramsci, στο πλαίσιο της οποίας τονίζει ότι (σ. 264): «δεν μπορεί να υπάρξει πραγματική ανάλυση της ηγεμονίας αν δεν αναγνωρισθεί ότι οι πολιτισμικές εκφράσεις υπόκεινται στη διασύνδεση της συναίνεσης μιας κυρίαρχης τάξης μ' ένα κυρίαρχο φύλο».

από την κατώτερη θέση τους στο σύστημα των σχέσεων των δύο φύλων.

Συνεπώς, αυτό που κυρίως ενδιαφέρει, αν στόχος είναι η σκιαγράφηση της γυναικείας πολιτικής (υπο)κουλτούρας μιας κοινωνίας, είναι να διαφανούν τα χαρακτηριστικά εκείνα που δεν παραπέμπουν γενικά στην κατωτερότητα της κοινωνικής θέσης που συνδέεται και με το γυναικείο φύλο, αλλά ειδικότερα σε όσα ανάγονται στο φύλο, επειδή έχουν ως σημείο αναφοράς την ανισότητα των φύλων στις μεταξύ τους σχέσεις: ανισότητα η οποία βιώνεται από ορισμένους φορείς του γυναικείου φύλου ως προβληματική: Δηλαδή, μόνο με την τεχνική έννοια της γυναικείας πολιτικής κουλτούρας ενδιαφέρει, για παράδειγμα, το εάν οι γυναίκες τρίτης ηλικίας, όντας σε μεγαλύτερο βαθμό αναλφάβητες από τους αντίστοιχους άντρες, χαρακτηρίζονται μαζικότερα από Α τύπο πολιτικής πρόσληψης, ο οποίος διακρίνεται γενικά σε αναλφάβητα άτομα. Στην περίπτωση αυτή, μόνο περιγραφικά μπορούμε να αναφερθούμε στη γυναικεία πολιτική υποκοουλτούρα ως περισσότερο Α τύπου από την «ανδρική», λόγω της συγγραμμικότητας του αναλφαβητισμού με το γυναικείο φύλο⁴⁵. Αντίθετα, έχει ερμηνευτική εμβέλεια το συγκεκριμένο εννοιολογικό εργαλείο όταν, αναφερόμενοι σε γυναίκες νεότερες και υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης, οι οποίες μαζικότερα απορρίπτουν την άποψη ότι η πολιτική πρέπει να είναι υπόθεση των ανδρών⁴⁶, βλέπουμε ότι παράλληλα αρκετά μαζικά αμφισβητούν (μαζικότερα από τους αντίστοιχους άνδρες) αλλά από άλλη θεω-

45. Με βάση στοιχεία της απογραφής του 1981 φαίνεται ότι οι γυναίκες που δεν γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή είναι σχεδόν τετραπλάσιες από τους αντίστοιχους άνδρες, ενώ στα άτομα άνω των 65 ετών οι γυναίκες εκπροσωπούνται μαζικότερα από τους άνδρες κατά 25%.

46. Με βάση στοιχεία της έρευνας του ΕΚΚΕ του 1988 για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, το 3,7% των γυναικών 18-29 ετών συμφωνούν απόλυτα με την άποψη ότι η πολιτική πρέπει να είναι κυρίως υπόθεση των ανδρών, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στις γυναίκες 60 ετών και άνω είναι 28,2% (αντίστοιχα ποσοστά ανδρών: 5,2% και 15,3%). Η απόλυτη διαφωνία των γυναικών στις σχετικές ηλικιακές κατηγορίες ανέρχεται σε 87,2% και 43,4%.

ρητική αφετηρία απ' ό,τι οι ηλικιωμένες και οι αναλφάβητες, την ικανότητα της ψήφου να εισφέρει λύσεις στα καθημερινά προβλήματά τους· μια αντίληψη που θεωρείται ότι κυρίως εντάσσεται στο σύστημα αντιλήψεων της τελευταίας αυτής κατηγορίας γυναικών⁴⁷.

Αντίστοιχα, η γυναικεία πολιτική κουλτούρα μοιάζει γόνιμη ως αναλυτική κατηγορία, εάν επισημάνουμε τη διαφοροποιημένη ηλικιακή δομή της ιδεολογικής τοποθέτησης των δύο φύλων, όπου φαίνεται ότι οι νέες γυναίκες μαζικότερα από τους νέους άνδρες αναφέρονται στην Αριστερά⁴⁸, όχι γιατί η Αριστερά είναι ουσιαστικά λιγότερο σεξιστική από τη Δεξιά στην πολιτική πρακτική της, αλλά, ενδεχομένως, γιατί το ιστορικό όραμα της ισότητας που παραπέμπει κυρίως σ' αυτή, βρίσκει πρόσφορο έδαφος σε μια κοινωνική κατηγορία, που λόγω του φύλου της βιώνει την ανισότητα καθημερινά, ενώ, παράλληλα, λόγω της ιστορικής και κοινωνικής συγκυρίας βασικών φάσεων της κοινωνικοποίησής της διαμορφώνει, σε συγκεκριμένες ηλικιακές ομάδες, τα εφόδια ώστε να την αμφισβητήσει.

Η συνοπτική αναφορά σε ενδείξεις της πολιτικής πρόσληψης των νεότερων ηλικιακών κατηγοριών γυναικών, την οποία επιχείρησα παραπάνω, οδηγεί στην υπόθεση ότι, προσβλέποντας στην ουσιαστική διερεύνηση της γυναικείας πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα με στόχο τον εντοπισμό της βαρύτητας του φύλου στη σχέση του πολιτικού με το πολιτισμικό, θα πρέπει ο ερευνητής να σχεδιάσει κατά τέτοιο τρόπο τη συλλογή του εμπειρικού υλικού του, ώστε να του επιτραπεί να το επεξεργαστεί με

47. 45,5% των γυναικών που είναι αναλφάβητες έχουν την αντίληψη ότι η βαρύτητα της ψήφου τους είναι ουσιαστική για την επίλυση καθημερινών προβλημάτων έναντι 64,5% των γυναικών με ανώτερη μόρφωση και 59,4% των γυναικών πτυχιούχων πανεπιστημίου. (Ενδεικτικά και μόνο αναφέρω ότι το αντίστοιχο ποσοστό στις γυναίκες με μεταπτυχιακές σπουδές είναι 40%, αλλά στην περίπτωση αυτή ο μικρός απόλυτος αριθμός μειώνει την εγκυρότητα της ένδειξης.) Στο θέμα αυτό έχω αναφερθεί στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1989, σσ. 32-34. Βλ. και παρακάτω, σ. 99.

48. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1990α. Βλ. και παρακάτω, σσ. 232-233, σ. 228. Η αναφορά αυτή γίνεται με βάση δεδομένα της δεκαετίας του '80.

στατιστικές μεθόδους ικανές να τον βοηθήσουν να ξεπεράσει την περιγραφική αποτύπωση του γυναικείου προτύπου πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς, που είναι «γυναικείο» επειδή αφορά άτομα που βρίσκονται σε κατώτερη θέση στην κοινωνική ιεραρχία αλλά διαφυλετικό παράλληλα, λόγω της διαπλοκής των συστημάτων κοινωνικής ανισότητας· ώστε να καταλήξει σε ευριστικές προσεγγίσεις, οι οποίες να προσφέρονται για τον εντοπισμό των στοιχείων της πολιτικής φυσιογνωμίας των γυναικών που σχετίζονται με την ουσία και την πρόσληψη της καταπίεσης του γυναικείου φύλου, και τα οποία διακρίνονται σ' αυτές αποκλειστικά, ενδεχομένως πέρα από κοινωνική θέση, ηλικία, επάγγελμα ή τόπο κατοικίας. Τα στοιχεία αυτά, βεβαίως, θα διακρίνονται κυρίως στις νεότερες και υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου γυναίκες, αφού αυτές έχουν τα εφόδια να αμφισβητήσουν το δεδομένο και το θεμιτό της ανισότητας των φύλων.

Αν δεν ενδιαφέρουν, επομένως, απλώς οι στατιστικές συσχετίσεις αλλά κυρίως οι αιτιώδεις σχέσεις, είναι απαραίτητο μιλώντας για γυναικεία πολιτική κουλτούρα ή υποκουλτούρα να ληφθεί υπόψη στο σχετικό αναλυτικό υπόδειγμα και ο τρόπος με τον οποίο βιώνεται το φύλο από τους φορείς του σε σχέση με την πολιτική διαδικασία, ώστε να μπορέσουμε να διακρίνουμε κάτω από την ενδεχόμενη κοινότητα των αντιλήψεων ορισμένες ουσιαστικές διαφορές στην πολιτική πρόσληψη. Πολύ λίγο ουσιαστικά χαρακτηρίζει τη γυναικεία πολιτική κουλτούρα, η δήλωση «δεν μ' ενδιαφέρει η πολιτική γιατί είναι πολύ μπερδεμένη γι' ανθρώπους σαν εμάς και γιατί δεν αφορά την καθημερινή ζωή μου», αντίληψη που συναντάται κυρίως σε άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και πολιτικής ενημέρωσης, τα οποία είναι μαζικότερα γυναίκες απ' ό,τι άνδρες. Αντίθετα, είναι ενδεικτική της φυσιογνωμίας της γυναικείας πολιτικής κουλτούρας μιας κοινωνίας, η δήλωση έλλειψης πολιτικού ενδιαφέροντος, όταν αυτή απορρέει από την αντίληψη ότι ο χώρος της πολιτικής, με τη δεδομένη σημερινή ανδροκεντρική μορφή του, αφήνει ανεπηρέαστη μια διάσταση της υπόστασης του ατόμου, αυτή που αφορά το (γυναικείο) φύλο του, και συνεπώς δεν αγγίζει την ουσία των εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων. Άρα για την ανάπτυξη

αυτού που παραδοσιακά ορίζεται ως «ενδιαφέρον για την πολιτική», προϋποτίθεται η αλλαγή της σημασιολόγησης της ίδιας της πολιτικής.

Η οριοθέτηση της έννοιας της γυναικείας πολιτικής κουλτούρας ως αναλυτικής κατηγορίας, την οποία επιχείρησα παραπάνω, δυσκολεύει βέβαια την προβολή της ως αντικείμενο έρευνας με βάση τα ισχύοντα σχετικά δεδομένα που υπάρχουν ακόμη διεθνώς⁴⁹, αλλά και με βάση το σημερινό επίπεδο ανάπτυξης και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της γυναικείας αμφισβήτησης σε μια χώρα όπως η Ελλάδα. Γι' αυτό και στη μελέτη αυτή δεν επιλέχθηκε ως κεντρικό αντικείμενο διερεύνησης, παρότι υπάρχουν στοιχεία που αποτελούν επιμέρους συμβολή στη σκιαγράφηση της, πέρα από τα πολλαπλά στοιχεία που εξυπηρετούν την πιο παραδοσιακή και τεχνική σημασιολόγησή της. Τα τελευταία αυτά στοιχεία περιγράφουν τη συσχέτιση γυναίκες-πολιτική με σημείο αναφοράς την πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας που αποτελεί, λόγω του φύλου της, αντι-

49. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να διατυπωθεί η θεμιτή αντίρρηση ότι, τουλάχιστον όσον αφορά τη μεγαλύτερη φιλειρηνική προδιάθεση των γυναικών και τη μαζικότερη υποστήριξη προγραμμάτων κοινωνικών παροχών, υπάρχουν πολλαπλές τεκμηριωμένες ενδείξεις. Ωστόσο, η ερμηνεία που συνήθως δίνεται για το φαινόμενο είναι ανεπαρκέστατη: Γιατί αν, όπως κατά κανόνα υποστηρίζεται (βλ. για παράδειγμα V. Sapir, 1983), οι παραδοσιακοί ρόλοι των γυναικών που συνδέονται με τη μητρότητα και τη φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων τις ωθούν στις σχετικές επιλογές μαζικότερα από τους άνδρες, λογική συνέπεια θα ήταν, στο εσωτερικό των γυναικών, οι επιλογές αυτές να είναι ακόμη μαζικότερες σε όσες γυναίκες επωμίζονται τους πιο παραδοσιακούς ρόλους. Όμως, αυτό δεν επιβεβαιώνεται στατιστικά. Αντίθετα, οι γυναίκες που απορρίπτουν πολιτικά την κοινωνική κατωτερότητα του φύλου τους είναι αυτές που μαζικότερα υποστηρίζουν τις παροχές του κράτους πρόνοιας και που αντιτίθενται σε στρατοκρατικές επιλογές. (Βλ. γι' αυτό το θέμα A. Miller, A. Hildreth, C. Simmons, 1988, ιδιαίτερα σσ. 126-127.) Συνεπώς, αν η φιλειρηνική προδιάθεση και η υποστήριξη των κοινωνικών παροχών θεωρηθούν ως στοιχεία της γυναικείας πολιτικής κουλτούρας, εύλογα μπορεί να διερωτηθεί κανείς σε τι συνίσταται το «γυναικείο» της συγκεκριμένης κοσμοαντίληψης, στο μέτρο που αυτή συναντάται μαζικότερα στις κατηγορίες γυναικών που ασκούν λιγότερο παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους.

κείμενο πολλαπλής καταπίεσης· καταπίεση η οποία είναι πολύμορφη και διαφοροποιημένη ανάλογα με την κοινωνική/ταξική θέση και την ηλικία των ατόμων που συνθέτουν την κατηγορία αυτή, με αποτέλεσμα να εκφράζεται διαφορετικά στο επίπεδο της πολιτικής τους φυσιογνωμίας. Συνεπώς, συμβατικά και με επιφυλάξεις αναφέρομαι στη γυναικεία πολιτική κουλτούρα ή υποκουλτούρα ως μέρος αναπόσπαστο μιας σφαιρικής οπτικής της συνολικής ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, και με βάση την υπόθεση ότι, ούτε το μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον, ούτε η παραδοσιακότητα των πολιτικών αντιλήψεων αποτελούν προνόμιο των γυναικών, ούτε συναντώνται συνηθέστερα σ' αυτές επειδή είναι *γυναίκες*, αλλά επειδή μαζικότερα από τους άνδρες κατέχουν τις χαμηλότερες θέσεις στην υπάρχουσα κοινωνική ιεραρχία, ενώ, συγχρόνως, στις μεταξύ τους σχέσεις, οι γυναίκες κατέχουν τη θέση του εξουσιαζομένου.

Παράλληλα, η διαπλοκή των συστημάτων κοινωνικής στρωμάτωσης συμβάλλει ώστε, το φύλο να βιώνεται διαφορετικά από διαφορετικές κατηγορίες γυναικών ως παράγοντας που επιδρά στην πολιτική πρόσληψη, με αποτέλεσμα η γυναικεία πολιτική κουλτούρα να προβάλλει ως ένα σύνθετο και ανομοιογενές πολιτισμικό σύνολο, στο πλαίσιο του οποίου υποθέτουμε ότι υπάρχουν ως συνιστώσες και ορισμένες αντιλήψεις εμφανώς νεότερες, ακόμη και δυνάμει ανατρεπτικές, οι οποίες πράγματι ανάγονται ουσιαστικά στο φύλο του φορέα τους: Δηλαδή, στο ότι οι γυναίκες, λόγω του φύλου τους και ανεξαρτήτως ταξικής θέσης, βρίσκονται σε συγκεκριμένη θέση κατωτερότητας ως προς τους άνδρες στο σύστημα των εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων, κάτι που συμβάλλει στη δημιουργία μιας συγκεκριμένης πολιτικής οπτικής, η οποία δεν ταυτίζεται με την πολιτική οπτική των ατόμων που γενικά βρίσκονται σε θέση κοινωνικής ανισότητας/κατωτερότητας στο πλαίσιο ενός συστήματος τυπικής πολιτικής ισότητας. Οι αντιλήψεις αυτές διαμορφώνονται στη βάση νοητικών διεργασιών που δεν αποδέχονται ως θεμιτή την καταπίεση και τον αποκλεισμό των γυναικών από την πολιτική διαδικασία, ενώ, παράλληλα, αποτελούν σε ορισμένες περιπτώσεις εκφράσεις της συνειδητοποίησης, ότι η ίδια η πολιτική διαδικασία δεν μπο-

ρεί να επιφέρει ουσιαστική λύση στο σχετικό ζήτημα.

Στη σημερινή συγκυρία, των γρήγορων αλλαγών στα πρότυπα ζωής των δύο φύλων που επιδρούν στην πολιτική πρόσληψη και τις πρακτικές των νεότερων γενεών κατά τρόπο ομοιογενποιητικό, είναι επιτακτική η αναφορά στην ηλικία των φορέων της «γυναικείας» πολιτικής κουλτούρας, τόσο για να απαντήσουμε στο πώς, όσο και κυρίως στο γιατί των έντονων διαφορών που παρατηρούνται. Στην αντίθετη περίπτωση, η γενικευτική αναφορά στη γυναικεία πολιτική κουλτούρα μπορεί εύκολα να αναχθεί επιστημονικά σε παραπλανητικό σημείο αναφοράς που κρύβει τις τάσεις μετεξέλιξης, και ιδεολογικά σε σεξιστικό εννοιολογικό εργαλείο αφού, έχοντας ορισθεί με ανδροκεντρικούς όρους και με δεδομένη τη θετική αξιολογική φόρτιση της «πολιτικής συμμετοχής», θα αναγάγει τις πολιτισμικές απόρροιας της καταπίεσης των γυναικών σε πολιτικά χαρακτηριστικά που τις διακρίνουν, πέρα και έξω από την ιστορική συγκυρία.

Μόνο με τον προσανατολισμό των ερευνών για τη γυναικεία πολιτική κουλτούρα προς την κατεύθυνση αυτή, της διερεύνησης της αιτιώδους σχέσης –η οποία καθιστά αναγκαία την αναφορά στην ηλικία/γενιά που οριοθετεί και τον τρόπο με τον οποίο βιώνεται το φύλο από τους φορείς του– και όχι της απλής στατιστικής συσχέτισης φύλου και πολιτικής πρόσληψης, η συγκεκριμένη αναλυτική κατηγορία θα αποκτήσει τις ευριστικές ιδιότητες που δυνάμει τη χαρακτηρίζουν σήμερα, στο πλαίσιο μιας διευρυνμένης, μη σχηματικής αντίληψης για τις σχέσεις του πολιτικού με το πολιτισμικό. Και μόνο τότε η μελέτη της γυναικείας πολιτικής κουλτούρας θα ξεπεράσει το σύνδρομο του «γυναίκες και...»⁵⁰

50. Η έκφραση είναι της E. Meehan, 1986, σ. 130, και αναφέρεται στην προσθήκη των γυναικών στα υπάρχοντα αντικείμενα μελέτης χωρίς καμία αλλαγή στις υφέρπουσες παραδοχές που τα χαρακτηρίζουν. Η M. Perrot αναφερόμενη στην Ιστορία (σε συνέντευξη της που αναπαράγεται στο Les cahiers du GRIF, 37/38, 1988, σ. 160) λέει αντίστοιχα για τις αναφορές στις γυναίκες που γίνονται σε βιβλία ιστορίας «σαν ένα επιπλέον κεφάλαιο, που παρήχθη από ένα είδος τύψεων» χωρίς να ενσωματώνονται στη δομή της σκέψης του συγγραφέα τους.

που είναι κυρίαρχο σε μια φάση εξέλιξης των Κοινωνικών Επιστημών, ώστε να μπορέσει να συμβάλει στην ανάπτυξη της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας μέσω της ριζικής αναδόμησης της πολιτολογικής προσέγγισης που επικεντρώνεται στις πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας. Γιατί βέβαια, ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες προσλαμβάνουν την πολιτική διαδικασία και συμμετέχουν (ή δεν συμμετέχουν) σε αυτή, σχετίζεται και με τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν το φύλο τους: Αντιλαμβάνονται και αποδέχονται την κατωτερότητα της κοινωνικής τους θέσης (όπως συνήθως συμβαίνει στις ηλικιωμένες); Αντιλαμβάνονται αλλά δεν αποδέχονται την κοινωνική καταπίεση η οποία επιφυλάσσεται στο φύλο τους, επιδεικνύοντας υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου; Ή, τέλος, η εκσυγχρονιστική νομομοποίηση της καταπίεσης, που μεθοδεύτηκε πολλαπλά την προηγούμενη δεκαετία, τις εμποδίζει να αποδεχτούν όχι την καταπίεση αλλά την ύπαρξή της (όπως συμβαίνει σε κάποιες από τις νεότερες γυναίκες)⁵¹;

Με βάση τα παραπάνω προβάλλει ως ιδιαίτερα ενδιαφέρονσα μια διερεύνηση της γυναικείας πολιτικής κουλτούρας, στο πλαίσιο της οποίας η σημασιοδότηση του γυναικείου θα παραπέμπει στη συνείδηση του κοινωνικού φύλου, την οποία εκφράζουν οι φορείς της, και όχι στην ταυτότητα του βιολογικού τους φύλου⁵². Αυτό το τελευταίο δεν αποτελεί αρκετά ισχυρό ομοιογενποιητικό παράγοντα στην πολιτική πρόσληψη των γυναικών, ενώ ο τρόπος με τον οποίο βιώνεται από διαφορετικές κατηγορίες γυναικών είναι έντονα διαφοροποιητικός της πολιτικής τους φυσιογνωμίας. Αν, από πρώτη άποψη τουλάχιστον, μοιάζει πρόωγη κοινωνικά, άρα όχι ακόμη επιτακτική επιστημονικά η

51. Βλ. παρακάτω, σ. 135 και σ. 139.

52. Βλ. παρακάτω, σσ. 128 κ.ε., για την έννοια της συνείδησης φύλου και τη μέτρησή της. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα στο σημείο αυτό διαφαίνεται η μέτρηση της επίδρασης της συνείδησης φύλου στην πολιτική συμπεριφορά, σε αντιπαράθεση με την απλή συσχέτιση με το φύλο, στο πλαίσιο της αμερικανικής πολιτικής κουλτούρας, την οποία επιχειρούν οι A. Miller, A. Hildreth, G. Simmons, 1988, σσ. 106-134. Η σχετική μέτρηση οδηγεί τους συγγραφείς στο συμπέρασμα ότι το φύλο δεν είναι απλώς μια διχοτομική δημογραφική αλλά μια συνεχής πολιτισμική μεταβλητή.

σχετική διερεύνηση, είναι αναμενόμενο ότι με την ανάπτυξη της κοινωνικής αμφισβήτησης του θεμιτού χαρακτήρα της καταπίεσης των γυναικών, θα γίνεται όλο και πιο εμφανές ότι, πολιτολογικά, αυτό που ενδιαφέρει είναι ο τρόπος με τον οποίο βιώνουν το φύλο τους οι γυναίκες, και όχι το φύλο τους αυτό καθ' εαυτό. Μόνο τότε, εξάλλου, το κοινωνικό φύλο θα αποκτήσει την ουσιαστική πολιτική βαρύτητα που, δυνάμει, το χαρακτηρίζει, και μόνο τότε «το γυναικείο» στη γυναικεία πολιτική κουλτούρα θα παρουσιάζει επιστημολογική εγκυρότητα ως αντικείμενο διερεύνησης.

Παράλληλα, είναι ήδη φανερό ότι η συνείδηση φύλου ανάγεται σε εξαιρετικά ευριστική αναλυτική κατηγορία, στο μέτρο που η ύπαρξη ή η έλλειψή της είναι σημαντική, τόσο για τη διερεύνηση της ουσίας των διαφορών στην πολιτική φυσιογνωμία ανδρών και γυναικών, όσο και, κυρίως, για την ερμηνεία των εσωτερικών διαφοροποιήσεων στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά των γυναικών και τη δυναμική της εξέλιξής τους. Γενικότερα, άλλωστε, για τη μελέτη της σχέσης του πολιτικού με το πολιτισμικό, η οποία να ξεπερνά το σχηματικό και περιοριστικό πλαίσιο της παραδοσιακής χρήσης της «πολιτικής κουλτούρας» ως σημείο αναφοράς, η «συνείδηση φύλου», με τις αποχρώσεις και τις διαβαθμίσεις της, διαφαίνεται ως εξαιρετικά γόνιμο εννοιολογικό εργαλείο για τη διαμόρφωση υποθέσεων σχετικά με την εξέλιξη της επίδρασης του φύλου ως πολιτισμικής συνιστώσας στην πολιτική διαδικασία⁵³.

1.3. Κυρίαρχη πολιτική πρόσληψη και γυναίκες

Όπως στις γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία, μπορούμε να διακρίνουμε συγκεκριμένη πολιτική οπτική, η οποία παρά την ε-

53. Ιδιαίτερα μάλιστα αν συμφωνήσουμε με τον M. Marcovic, 1974, σσ. 10-11, ο οποίος υποστηρίζει ότι «τόσο το παρελθόν όσο και το μέλλον ζουν στο παρόν... το μέλλον δεν είναι κάτι που θα έρθει αργότερα ανεξάρτητα από τη θέλησή μας. Υπάρχουν πολλά πιθανά μέλλοντα, και ένα από αυτά πρέπει να διαμορφωθεί».

σωτερική ανομοιογένειά της συνδέεται με τη θέση τους στο σύστημα των σχέσεων των δύο φύλων –από την οποία απορρέει και ο μακροχρόνιος αποκλεισμός τους από το χώρο της πολιτικής–έτσι και η «πολιτική» χαρακτηρίζεται από μια συγκεκριμένη οπτική για τις γυναίκες ως φορείς κοινωνικής δράσης. Ενώ η κυρίαρχη πρόσληψη του πολιτικού αποκλείει τις γυναίκες ως «γυναίκες», δηλαδή ως άτομα με συγκεκριμένους κοινωνικούς ρόλους, παράλληλα η πολιτική πρακτική με πολλούς τρόπους αποδεικνύει ότι τους προσλαμβάνει ως δεδομένους. Έμπρακτα μάλιστα συμβάλλει στην περαιτέρω νομιμοποίηση της υπάρχουσας κατανομής των ρόλων ανάμεσα στα δύο φύλα, η οποία, αναμφίβολα, περιορίζει τόσο δομικά όσο και ιδεολογικά τη δραστηριοποίηση των γυναικών στο «δημόσιο χώρο». Η παρουσία κάποιων επίλεκτων γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο και στο πλαίσιο του ελληνικού πολιτικού συστήματος δεν αναιρεί, όπως ήδη είπαμε, την παραπάνω υπόθεση. Αντίθετα, οι αρμοδιότητες και ο ιδιαίτερος τρόπος προβολής των «γυναικών πολιτικών»⁵⁴ είναι συνήθως ενδεικτικός μιας προσπάθειας εκσυγχρονιστικής επίφασης, η οποία, όμως, καθόλου δεν συγκρούεται με την κυρίαρχη πρόσληψη των γυναικών, ως κατεξοχήν μη πολιτικών ατόμων.

Χαρακτηριστικός από αυτή την άποψη είναι ο τρόπος με τον οποίο θεσμοθετούνται μέτρα «ισότητας» των δύο φύλων, ή μέτρα που παραπέμπουν στις λειτουργίες ενός «κράτους πρόνοιας», τα οποία θεωρείται ότι προάγουν την «ισότητα» και τα οποία προβάλλονται ως μέτρα εκσυγχρονισμού. Ενός εκσυγχρονισμού που σημασιοδοτείται αφενός με έντονη θετική φόρτιση, και αφετέρου ως ουδέτερος ως προς το φύλο⁵⁵. Η βελτίωση της κοινωνικής θέ-

54. Ας σημειωθεί ότι οι άνδρες δεν είναι «άνδρες πολιτικοί», αλλά πολιτικοί σκέτο, ενώ η αναφορά σε «πολιτικούς άνδρες» έχει άλλη έννοια και συνήθως έντονη θετική αξιολογική φόρτιση. Αντίθετα, οι «γυναίκες πολιτικοί» προσλαμβάνονται και κρίνονται κυρίως ως γυναίκες και δευτερευόντως ως πολιτικοί. Βλ. γι' αυτό το θέμα, M. Sineau, 1988, σσ. 15-23.

55. Στο θέμα αυτό έχω αναφερθεί περισσότερο στο M. Παντελίδου Μαλούτα, 1988, ιδιαίτερα σσ. 197-207. Στο ίδιο, όπου υπάρχουν και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές, αναφέρομαι γενικότερα στο θέμα των επιπτώσεων της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην κατανομή των κοινωνικών

σης των γυναικών γίνεται έτσι αποδεκτή ως αίτημα που νομιμοποιείται στις κυρίαρχες αντιλήψεις προς όφελος όλων, χωρίς όμως ποτέ να αμφισβητείται η βασική κοινωνική κατανομή των ρόλων ανάλογα με το φύλο, η οποία αποτελεί έκφραση της γυναικείας καταπίεσης, και η οποία καθορίζει και τη μειωμένη παρουσία των γυναικών στο «δημόσιο» χώρο. Η κυρίαρχη πολιτική πρόσληψη και ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος, που θέλει να φαίνεται «σύγχρονος», πρεσβεύουν ίσα πολιτικά δικαιώματα στο δημόσιο χώρο· κάποιες γυναικείες προσβάσεις σε δευτερεύουσες, συνήθως, θέσεις στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων· διευκόλυνση των γυναικών για την άσκηση των παραδοσιακών τους ρόλων. Ωστόσο, αποδέχονται ότι τα παραπάνω εξακολουθούν να βασίζονται σε σχέσεις ανισότητας στον «ιδιωτικό» χώρο. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι αν αυτή η πρόσληψη του κοινωνικού ρόλου των γυναικών παραπέμπει στη φιλελεύθερη παράδοση της διάκρισης δημόσιου-ιδιωτικού χώρου, έχει διαποτίσει απόλυτα και διακρίνεται εμφανώς και στα ιδεολογικά ρεύματα που αντιπαρατίθενται κριτικά σ' αυτήν⁵⁶, τόσο στο επίπεδο του πολιτικού λόγου, όσο και σ' αυτό της πρακτικής⁵⁷.

Θα μπορούσαμε επομένως να συμπεράνουμε ότι εγγενές στοιχείο της κυρίαρχης πολιτικής πρόσληψης είναι η αποδοχή του θεμιτού, δεδομένου και αμετάβλητου (φυσικού;) χαρακτήρα της

ρόλων των δύο φύλων. Για κριτικές προσεγγίσεις του κράτους πρόνοιας, από τη σκοπιά που ενδιαφέρει εδώ, βλ. S.N. Eisenstadt, O. Ahimeir, 1985, J. Dale, P. Foster, 1986, A. Phillips, 1987, αλλά και Ph. Bean, S. MacPherson, 1983, και C. Offe, 1984.

56. Η βιβλιογραφία στην οποία ασκείται κριτική στο μαρξιστικό αναλυτικό υπόδειγμα με επίκεντρο τις κατηγορίες της «παραγωγής» και της «αναπαραγωγής», από τη σκοπιά της γυναικείας εμπειρίας, είναι πολύ μεγάλη. Ενδεικτικά αναφέρω L. Nicholson, 1987, σσ. 16-30, M. O'Brien, 1986, σσ. 255-265, P. Armstrong, M. Armstrong, 1986, σσ. 208-237.

57. Για κριτικές της αντίληψης του κοινωνικού και πολιτικού ρόλου των γυναικών η οποία κυριαρχεί στα ελληνικά πολιτικά κόμματα που αναφέρονται στο μαρξισμό, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δύο αφιερώματα του περιοδικού *Δίη*, 3, 1988, και 4, 1989, με τίτλο «Φεμινισμός και πολιτική». Ιδιαίτερα, βλ. M. Κονδύλη, Α. Ψαρρά, 1989, σσ. 13-18.

κοινωνικής κατανομής των ρόλων μεταξύ των φύλων, από την οποία απορρέουν οι αντικειμενικοί και υποκειμενικοί περιορισμοί της πολιτικής δραστηριοποίησης των γυναικών. Αυτό όμως που εντυπωσιάζει, είναι ότι και στο επίπεδο της πολιτολογικής ανάλυσης -της καθιερωμένης τουλάχιστον, στο πλαίσιο της οποίας δεν λαμβάνεται ουσιαστικά υπόψη η μεταβλητή του φύλου- δεν αντιμετωπίζεται ως προβληματική η συγκεκριμένη κατανομή των ρόλων, ούτε από τη σκοπιά της εύρυθμης λειτουργίας του πολιτικού συστήματος ούτε, κυρίως, από τη σκοπιά της θεωρίας της δημοκρατίας, από την οποία για άλλου τύπου κοινωνικές ανισότητες έχουν αναπτυχθεί πολύ ουσιαστικές κριτικές προσεγγίσεις. Το στοιχείο αυτό είναι ενδεικτικό της εντελώς εξαιρετικής ιδεολογικής βαρύτητας της κυρίαρχης πρόσληψης που αφορά τις γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία, η οποία έχει διαποτίσει βαθύτατα τόσο τη διάχυτη κοινωνική πρόσληψη του πολιτικού ρόλου των γυναικών όσο και την επιστημονική.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αν η Πολιτική Επιστήμη αντιστέκεται περισσότερο απ' ό,τι άλλες Κοινωνικές Επιστήμες στη φεμινιστική αμφισβήτηση των καθιερωμένων προσεγγίσεων και υποθέσεών της, είναι γιατί η παραδοσιακή οριοθέτηση του αντικειμένου της μοιάζει να ανάγει το φύλο σε άσχετη με το πολιτικό σύστημα μεταβλητή, που δεν επιδρά στη λειτουργία του ούτε επηρεάζει την ουσία και την πρακτική της δημοκρατίας. Η κοινωνική πραγματικότητα της φυλετικά διαφοροποιημένης κοινωνικής κατανομής των ρόλων, που έχει ως παρεπόμενο τη γυναικεία καταπίεση, γίνεται συνήθως αντιληπτή ως ένα από τα δεδομένα του κοινωνικού συστήματος που δεν χρειάζονται διερεύνηση ούτε ως προς τους πολιτικούς όρους της αναπαραγωγής τους, ούτε ως προς τις συνέπειές τους στο επίπεδο της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος. Παράλληλα, επειδή ο δημόσιος χώρος προσλαμβάνεται συνήθως ως αυτόνομος και ανεξάρτητος από τον ιδιωτικό, ενισχύεται η έκδηλη και ουσιαστική αδιαφορία της καθιερωμένης Πολιτικής Επιστήμης απέναντι σ' έναν από τους παράγοντες κοινωνικής διαφοροποίησης και στρωμάτωσης των ατόμων που είναι το φύλο τους. Ο χαρακτήρας του δεδομένου της κοινωνικής στρωμάτωσης των φύλων και η πρόσληψη του δημό-

σιου ως αυτόνομου από τον ιδιωτικό χώρο, εκδηλώνεται συνήθως στις πολιτολογικές αναλύσεις μέσω επιμέρους σεξιστικών αναφορών, που εκφράζουν και τις σχετικές προϋποθέσεις των φορέων τους⁵⁸, ή μέσω της αποσιώπησης του φύλου ως παράγοντα των κοινωνικο-πολιτικών διεργασιών. Σ' αυτό το πλαίσιο, είναι εύλογο ότι η μειωμένη πολιτική συμμετοχή των γυναικών δεν γίνεται αντιληπτή ούτε ως θεωρητικά ενδιαφέρουσα, ούτε ως κοινωνικά προβληματική⁵⁹.

Είναι σημαντικό να υπενθυμίσουμε στο σημείο αυτό (γιατί είναι ενδεικτικό του σχετικού θεωρητικού «κλίματος») ότι οι διαφορές στην πολιτική συμπεριφορά, και συγκεκριμένα στην εκλογική, ανάμεσα στα δύο φύλα άρχισαν να απασχολούν θεωρητικά την Πολιτική Επιστήμη μόνον όταν κλονίστηκε η αξιωματική υπόθεση, που κυριαρχούσε στην παραδοσιακή πολιτολογική θεώρηση, περί του δεδομένου συντηρητισμού των γυναικών. Μόνο όταν στις αρχές της δεκαετίας του '80 άρχισαν οι γυναίκες σε πολλές κοινωνίες να εκφράζουν, μέσω της ψήφου τους, αριστερότερη ιδεολογική απόκλιση από τους άνδρες⁶⁰ —δηλαδή μη αναμενόμενη σύμφωνα με τα καθιερωμένα αναλυτικά υποδείγματα— μόνο τότε συγκροτήθηκε ως εννοιολογικό εργαλείο το

58. Δεν θα αναφερθώ στο σημείο αυτό στις πολλές σεξιστικές προϋποθέσεις που διακρίνονται σε καθιερωμένες πολιτολογικές μελέτες, αφενός γιατί στο θέμα αυτό έχω αναφερθεί αλλού (Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1987α) και αφετέρου γιατί δεν βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της μελέτης αυτής. Σχετικά παραδείγματα, όσον αφορά αντιλήψεις για την πολιτική συμπεριφορά των Ελληνίδων, και ιδιαίτερα την εκλογική, βλ. στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1989, σσ. 19-22. Βλ. και παρακάτω, σ. 95 και παραπάνω, σ. 46, υποσ. 17.

59. Αν η σχετική τάση είναι κυρίαρχη ακόμη στις αρχές της δεκαετίας του '90, αυτό δεν σημαίνει ότι στη διεθνή βιβλιογραφία δεν υπάρχουν όλο και περισσότερες μελέτες, στις οποίες η μεταβλητή του φύλου διερευνάται ουσιαστικά ως παράγοντας της φυσιολογίας και της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος. Σε πολλές από αυτές έχω ήδη παραπέμψει στις δύο πρώτες ενότητες του κεφαλαίου αυτού, αλλά και στην εισαγωγή, σ. 31.

60. Βλ. Ρ. Norris, 1988, σσ. 219-220, C. Mueller, 1988, σ. 16, J. Mossuz-Lavau, 1985, σ. 222.

«χάσμα των φύλων» (gender gap)⁶¹. Προηγουμένως, όταν οι γυναίκες εξέφραζαν σταθερά δεξιότερη απόκλιση από τους άνδρες, δηλαδή απόκλιση που υπάκουε στις προϋποθέσεις, η απόκλιση αυτή δεν αποτελούσε αντικείμενο επιστημονικής διερεύνησης, δεν αντιμετωπιζόταν ως κοινωνικά προβληματική, δεν είχε καν όνομα αφού, σύμφωνα με τα κοινωνικά στερεότυπα που ανάγονται σε επιστημονικές προϋποθέσεις, ήταν αναμενόμενη⁶².

Η κυρίαρχη ακόμη πολιτική αλλά και πολιτολογική πρόσληψη του θεμιτού, σε τελική ανάλυση, χαρακτήρα της περιορισμένης γυναικείας εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία, στην οποία εμπεριέχεται ως αναμενόμενο επακόλουθο και ο αυξημένος πολιτικός συντηρητισμός των γυναικών, εκδηλώνεται και συγκεκριμενοποιείται καθημερινά με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, τόσο στο επίπεδο του πολιτικού συστήματος, όσο και σ' αυτό των ίδιων των γυναικών, μέσω οργανώσεων που δηλώνουν ότι τις εκπροσωπούν. Στο επίπεδο του ελληνικού πολιτικού συστήματος, για παράδειγμα, η επίκληση του οικουμενικού χαρακτήρα μιας κυβέρνησης στην οποία δεν περιλαμβάνόταν καμία γυναίκα⁶³, είναι περισσότερο από γραφική: Είναι δηλωτική της σεξιστικής βίας της γλώσσας που αποδέχεται την ανδρική οικουμενικότητα, στερώντας αβίαστα από τις γυναίκες την ιδιότητα του συμμετόχου στην πολιτική διαδικασία. Παράλληλα όμως, είναι ενδεικτική και της μαζικότητας αποδοχής του θεμιτού χαρακτήρα του αποκλεισμού των γυναικών από την πολιτική, αφού μέσω της γλώσσας εκφράζεται το ασύμπτωτο της σχέσης γυναίκες—πολιτι-

61. Είναι χαρακτηριστικός μάλιστα, από την άποψη αυτή, ο πανικός με τον οποίο αντιμετωπίστηκε από τους ρεπουμπλικάνους στις ΗΠΑ το ότι ο πρόεδρος Reagan εξελέγη το 1980 με 8 εκατοστιαίες μονάδες λιγότερο από τις γυναίκες, τάση η οποία επιβεβαιώθηκε στις εκλογές του 1982 για το Κογκρέσο. Βλ. τις παρατηρήσεις της Β. Abzug, πρώην μέλους του αμερικανικού Κογκρέσου, 1984, σσ. 1-16, σχετικά με την έντονη πολιτική ανησυχία που δημιουργήθηκε με αντικείμενο το «gender gap» στις ΗΠΑ.

62. Στο θέμα αυτό αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1990α, σσ. 117-118. Βλ. και παρακάτω, σσ. 235-236.

63. Αναφέρομαι βέβαια στην κυβέρνηση Ζολώτα. Με το θέμα αυτό έχω ασχοληθεί στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1989β, σσ. 11-12.

κή στις διάχυτες αντιλήψεις, από τις οποίες, όπως φαίνεται, εμφορούνται και οι πρωταγωνιστές της πολιτικής διαδικασίας. Όταν οι μαζικότεροι πολιτικοί σχηματισμοί, και κατ' επέκταση τα αντικρουόμενα κοινωνικά/ταξικά συμφέροντα, μπορούν και συνυπάρχουν σε «οικουμενική» κυβέρνηση, στην οποία όμως η οικουμενικότητα παραπέμπει μόνο στους άνδρες, γίνεται φανερό για άλλη μια φορά, ότι η κυρίαρχη σχετική αντίληψη στερεί ουσιαστικά από τις γυναίκες την ιδιότητα του πολίτη⁶⁴, του αυτόνομου φορέα πολιτικής δράσης, του υποκειμένου της ιστορίας. Στο μέτρο που μπορεί να νοηθεί οικουμενικότητα χωρίς γυναίκες, η γλώσσα προδίδει τη βαρύτητα και τον καθοριστικό χαρακτήρα της ανδροκρατικής δομής της συγκεκριμένης κοινωνίας, η οποία κανένα ουσιαστικό πλήγμα δεν φαίνεται να έχει δεχθεί από τις αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο των σχέσεων των δύο φύλων.

Από τον αυθόρμητο αποκλεισμό πολιτικών γυναικείου φύλου από την κυβέρνηση, και από την απροσημάτιστη αποδοχή της έννοιας της «ανδρικής οικουμενικότητας», που χαρακτηρίζει τους κυρίαρχους πολιτικούς σχηματισμούς (αλλά και ευρύτερα, την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της με ελάχιστες «γραφικές» εξαιρέσεις) διαφαίνεται σίγουρα και η τάση της μη αναγωγής του γυναικείου ζητήματος σε κοινωνικό/πολιτικό ζήτημα. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, τα άτομα/φορείς πολιτικής δράσης έχουν συγκεκριμένη ταξική θέση, διαφοροποιούνται ενδεχομένως ως προς την ηλικία/γενιά, αλλά δεν έχουν φύλο, με την έννοια ότι δεν μπορεί να έχουν ιδιαίτερα πολιτικά αιτήματα που αφορούν την κοινωνική κατηγορία του φύλου τους, άρα στο πλαίσιο μιας βαθύτατα ανδροκρατικής κοινωνίας είναι δεδομένο ότι θα είναι άνδρες. Στην αντίληψη αυτή διαφαίνεται και η μικρή ουσιαστική βαρύτητα που παρουσιάζουν οι «εκσυγχρονισμένες» αντιλήψεις περί ισότητας των φύλων, ως προς τη συνειδητοποίηση της ιστορικής και καθοριστικής σημασίας της γυναικείας καταπίεσης για

64. Για μια φεμινιστική κριτική της κλασικής θεώρησης του T.H. Marshall, 1963, 1977, για την έννοια του πολίτη, βλ. M. Stacey, M. Price, 1981, σσ. 45 κ.ε. Γενικότερα, βλ. μια ενδιαφέρουσα παρουσίαση των διαφορετικών κριτικών προσεγγίσεων στη σχετική θεώρηση στο B. Turner, 1992, σσ. 33-62.

το συνολικό πρότυπο της κοινωνικής οργάνωσης στο σύγχρονο κόσμο.

Ο παντελής αποκλεισμός γυναικών από μια κυβέρνηση που προβάλλεται ως οικουμενική, είναι βέβαια ενδεικτικός ενός παρωχημένου και ανεπεξέργαστου προτύπου σεξιστικής βίας στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος. Γιατί, σίγουρα, μία ή δύο γυναίκες στην κυβέρνηση δεν θα προσέβαλαν την ανδροκρατική δομή της πολιτικής διαδικασίας, δεν θα αμφισβητούσαν τον ανδροκεντρικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, ούτε θα ανέτρεπαν το συσχετισμό των δυνάμεων στις σχέσεις των δύο φύλων. Ενδεχομένως θα λειτουργούσαν θετικά ως προς την προώθηση μέτρων για τη διευκόλυνση των γυναικών στην άσκηση των παραδοσιακών τους ρόλων, ενώ σίγουρα συμβολικά θα συνέβαλαν στον υψηλότερο βαθμό νομιμοποίησης της οικουμενικότητας της σχετικής κυβέρνησης. Επομένως, αν ενοχλεί η απροσημάτιστη ανδρική μονοπώληση του κυβερνητικού αξιώματος, και ακόμη περισσότερο η βία την οποία υποκρύπτει η επίκληση της οικουμενικότητας, η ενόχληση ανάγεται κυρίως στο συμβολικό επίπεδο, και αφορά ιδιαίτερα το κοινωνικοποιητικό μήνυμα, που απευθύνεται στις νεότερες γενιές διαμέσου της προβολής του θεμιτού και αποδεκτού χαρακτήρα του αποκλεισμού των γυναικών.

Ενώ όμως στο επίπεδο του πολιτικού συστήματος η αποδοχή του θεμιτού χαρακτήρα της περιορισμένης παρουσίας των γυναικών (που φτάνει μέχρι τη θεσμοθετημένη απουσία) γίνεται πολλαπλά φανερό, με ακραίο ίσως και συμβολικό παράδειγμα την επίκληση της ανδρικής οικουμενικότητας⁶⁵, είναι φανερό, όπως είπαμε, και στο επίπεδο της «γυναικείας» πολιτικής πρόσληψης, μέσω αιτημάτων γυναικείων οργανώσεων⁶⁶. Το πιο έκδηλο σχετικό παράδειγμα είναι αυτό της διεκδίκησης της κατοχύρωσης της

65. Σχετικά παραδείγματα μπορεί να βρει κανείς συχνότατα, τόσο στο επίπεδο του πολιτικού λόγου όσο και σ' αυτό των θεσμικών ρυθμίσεων. Επέλεξα το παραπάνω ως ενδεικτικό, λόγω της συμβολικής του βαρύτητας.

66. Στο σημείο αυτό αναφέρομαι σε περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένους φορείς παρέμβασης στην πολιτική διαδικασία (όπως είναι οι γυναικείες οργανώσεις) και στη σχετική αντίληψη την οποία εκφράζουν μέσω των

συμμετοχής γυναικών υποψηφίων σε ποσοστό τουλάχιστον 35% στα ψηφοδέλτια όλων των κομμάτων και στα διευθυντικά τους κλιμάκια⁶⁷, ένα αίτημα που προωθήθηκε μαζικά και συλλογικά από πολλές γυναικείες οργανώσεις⁶⁸ και, βέβαια, από τις ομάδες γυναικών των πολιτικών κομμάτων με αφορμή τις εκλογές του 1989.

Το αίτημα αυτό έχει αναμφίβολα ως στόχο να πλήξει ορισμένες από τις εκφράσεις της ανισότητας των φύλων, και ιδιαίτερα αυτή που αφορά την τεράστια υποαντιπροσώπηση ενός μέρους του εκλογικού σώματος στη Βουλή, στο μέτρο που αυτή απορρέει και από τις εσωκομματικές διεργασίες επιλογής και προβολής υποψηφίων. Το ερώτημα όμως που δημιουργείται αφορά το αν, και σε ποιο βαθμό, ο τρόπος με τον οποίο μεθοδεύεται η καταπολέμηση της συγκεκριμένης *έκφρασης* της ανισότητας των δύο φύλων, αποτελεί συγχρόνως και ουσιαστική καταγγελία και συμβολή στην καταπολέμηση της σχετικής κοινωνικής ανισότητας, ή, αντίθετα, λειτουργεί στο ιδεολογικό επίπεδο νομιμοποιητικά

αιτημάτων τους, και όχι στην αποδοχή του θεμιτού χαρακτήρα του αποκλεισμού των γυναικών όπως εκφράζεται από άτομα γυναικείου φύλου. Είναι φανερό ότι η αποδοχή αυτή είναι αρκετά μαζική και έκδηλη σε συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικών όπως είναι οι ηλικιωμένες και οι αναλφάβητες. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1989, σσ. 27-29, και σ. 33, και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1990, σ. 44, και σ. 50, για ορισμένες αντιλήψεις στις οποίες διαφαίνεται η σχετική αποδοχή. Βλ. και παρακάτω, σσ. 109-113, σσ. 117-119.

67. Με το θέμα αυτό έχω ασχοληθεί στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1989α, σσ. 25-28 απ' όπου και αντλώ τα επιχειρήματα που παρουσιάζονται εδώ.

68. Είναι απαραίτητο να σημειώσουμε ότι αν πολλές γυναικείες οργανώσεις προώθησαν το παραπάνω αίτημα και συνυπέγραψαν σχετική διακήρυξη, πρόκειται για οργανώσεις στις οποίες συμμετέχουν κυρίως γυναίκες ενταγμένες σε πολιτικά κόμματα. Αντίθετα, ομάδες του αυτόνομου γυναικείου κινήματος αντιτάχθηκαν στη λογική της σχετικής διεκδίκησης προβάλλοντας το ερώτημα: «Τι είδους πολιτική θα ασκηθεί από τις γυναίκες στα κέντρα λήψεως αποφάσεων;» (Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών, Δίνη, Σπίτι Γυναικών) και υπογραμμίζοντας ότι: «Δεν είμαστε μειονότητα» (Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών). Βλ. *Δίνη*, 4, 1989, σσ. 97-101, τις σχετικές προκηρύξεις γυναικείων ομάδων.

προς όφελός της⁶⁹. Ποιο είναι το πρότυπο της γυναικείας πολιτικής συμμετοχής που νομιμοποιείται στο ιδεολογικό επίπεδο μέσω της διεκδίκησης του 35%; Μήπως, και σε αντίθεση βέβαια με τις προθέσεις των γυναικείων οργανώσεων που προωθούν το σχετικό αίτημα, αυτό που διεκδικείται στο όνομα της ισότητας είναι τελικά η θεσμοθέτηση και ο εκσυγχρονισμός της ανισότητας; Δηλαδή, μήπως ανάγοντας σε αυτοσκοπό, κατά κάποιο τρόπο, τον αγώνα ενάντια σε μια από τις εκφράσεις της ανισότητας των δύο φύλων, διευκολύνεται ιδεολογικά η διαιώνισή της, αφενός μέσω της αποδοχής της γυναικείας μειονεξίας που διαφαίνεται στο σχετικό αίτημα, και αφετέρου μέσω της νομιμοποίησης της φυσιολογίας του υπάρχοντος ανδροκεντρικού πολιτικού συστήματος, που μοιάζει να χρειάζεται απλώς μικρές ποσοτικές διαφοροποιήσεις στη φυλετική σύνθεση των πρωταγωνιστών που δρουν στο πλαίσιο του;

Πέρα απ' οποιαδήποτε προβληματική σχετικά με την ουσιαστική βαρύτητα, ως μέτρου ισότητας, της ενδεχόμενης θεσμοθέτησης της παρουσίας γυναικών ως προστατευόμενου είδους, είναι θεμιτό το ερώτημα που αφορά το πώς νομιμοποιείται ως αίτημα το συγκεκριμένο ποσοστό (35%) στη λογική αυτών που αποδέχονται τις ποσοτώσεις ως μέτρο. Πώς μπορεί να αιτιολογηθεί το ότι γυναικείες οργανώσεις⁷⁰ διεκδικούν στο όνομα των γυ-

69. Το αίτημα των ποσοτώσεων εντάσσεται στο θεωρητικό πλαίσιο που υποστηρίζει την αναγκαιότητα «θετικών διακρίσεων» υπέρ των γυναικών. Βλ. παρακάτω, σ. 83, υποσ. 72.

70. Για ένα ιστορικό της δημιουργίας, της εξέλιξης και της φυσιολογίας των μαζικών γυναικείων οργανώσεων που δημιουργήθηκαν στην Ελλάδα μετά το 1974, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο της E. Varikas, 1985, σσ. 918-934. Συνδεδεμένες με τα πολιτικά κόμματα της Αριστεράς, «αυτόνομες» αλλά λειτουργώντας με βάση τη λογική του «μάντα μεταβίβασης», η ΟΓΕ και η ΕΓΕ, κυρίως, επιδίωξαν να λειτουργήσουν επί μία δεκαετία ως προνομιακοί συνομιλητές της πολιτικής εξουσίας σε θέματα νομικής κατοχύρωσης της «ισότητας» των δύο φύλων, ενσωματώνοντας σε ορισμένες περιπτώσεις, αλλά και εξουδετερώνοντας (ιδιαίτερα την πρώτη τετραετία της διακυβέρνησης ΠΑΣΟΚ) τη μαχητικότητα φεμινιστικών διεκδικήσεων που προωθούσε το αυτόνομο γυναικείο κίνημα. Γενικότερα, για το πώς το ευρύ-
6, Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, *Γυναίκες και Πολιτική*

ναικών, μαξιμαλιστικά ούτως ή άλλως, ένα ποσοστό συμμετοχής, στα ψηφοδέλτια ιδιαίτερα, χαμηλότερο από το αντίστοιχο της κοινωνικής κατηγορίας την οποία δηλώνουν ότι εκπροσωπούν; Είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι μόνο νοητικές διεργασίες δηλωτικές νοοτροπίας μειοψηφίας μπορεί να αναγάγουν σε θεμιτό αντικείμενο διεκδίκησης ένα ποσοστό κατά 15 τουλάχιστον εκατοστιαίες μονάδες μικρότερο από την πραγματική κοινωνική παρουσία των γυναικών, νομιμοποιώντας παράλληλα την ανδρική κυριαρχία, αφού μοιάζουν να αποδέχονται *de facto* ως θεμιτό το 65% των ανδρών⁷¹.

Ενώ σε πολλές περιπτώσεις η ιδεολογική λειτουργία μέτρων και αιτημάτων, που σχετίζονται με την ισότητα των δύο φύλων, είναι διφορούμενη, μπορεί ακόμη και να αντιστρατεύεται την ίδια της τη λογική ή συμβολική βαρύτητα της διεκδίκησης του 35% είναι τέτοια που την ανάγει, νομίζω, σε πρότυπο της σχετικής λειτουργίας. Επιπλέον όμως, κάνει φανερές τις αναλυτικές αδυναμίες των προσεγγίσεων της επίλυσης του γυναικείου ζητήματος, που την εναποθέτουν πρωταρχικά στο επίπεδο των νομο-

τερο κοινωνικοπολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο επιδρά στα αιτήματα που διαμορφώνει το γυναικείο κίνημα και στον τρόπο με τον οποίο τα προωθεί, βλ. τη συγκριτική μελέτη της J. Gelb, 1989.

71. Αναμφίβολα, τόσο το 50% όσο και το 35% αποτελούν σήμερα μαξιμαλιστικούς στόχους, οι οποίοι μπορούν το ίδιο εύκολα να αντικρουστούν στη βάση της ποσοτικά μικρότερης δραστηριοποίησης των γυναικών στην πολιτική διαδικασία, τόσο από «καλοπροαίρετους» στοχαστές, όσο και από τα ίδια τα μεγάλα κόμματα που λειτουργούν ως κατεξοχήν ανδροκρατικά οχυρά. Άλλωστε, και επί της ουσίας, τέτοιου τύπου ρυθμίσεις πολύ λίγο αμφισβητούν την πραγματικότητα της γυναικείας καταπίεσης. Όσο κι αν αυξηθεί ο αριθμός των γυναικών στη Βουλή –και ιδιαίτερα αν αυξηθεί με βάση το ενδεχόμενο του υποχρεωτικού ποσοστού στις λίστες– με δεδομένο το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο θα εξακολουθήσουν αυτές να αποτελούν μέσο πλατύτερης νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος, το οποίο έτσι εκσυγχρονίζεται, χωρίς να αμφισβητεί ουσιαστικά η παρουσία τους το κυρίαρχο φύλο της πολιτικής. Εξάλλου, το ότι οι δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 1989 και αυτή του Απριλίου του '90 έφεραν αντίστοιχα δεκατέσσερις, είκοσι και δεκαέξι γυναίκες στη Βουλή, έδειξε και τα όρια του αιτήματος των ποσοτώσεων. Βλ. γι' αυτό το θέμα Α. Ψαρρά, 1990, σσ. 37-40.

θετικών ρυθμίσεων⁷². Γιατί, αν εξ ορισμού οι άνδρες κάνουν ανδροκεντρική πολιτική, δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι ορισμένες γυναικείες παρουσίες, που εισχωρούν στα παραδοσιακά οχυρά τους, θα προαγάγουν γυναικοκεντρική ή γενικότερα αντισεξιστική πολιτική: Το φύλο της/του πολιτικού στο πλαίσιο μιας βαθύτατα σεξιστικής κοινωνίας δεν αποτελεί αναγκαστικά θετικό πρόσχημο για το φύλο της πολιτικής, όσον αφορά τις γυναίκες.

Δεν νομιμοποιείται εξάλλου η αντίληψη που ταυτίζει τη μαζικότερη γυναικεία παρουσία στη Βουλή με μεγαλύτερη *αντιπροσώπευση* των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας, αφού για να υπάρξει αντιπροσώπευση προϋποτίθεται η ύπαρξη δομών και μηχανισμών τέτοιων, οι οποίοι να επιτρέπουν την άρθρωση αιτημάτων και την προώθηση πολιτικών που αφορούν τις γυναίκες, από γυναίκες πολιτικούς. Κάτι τέτοιο όχι μόνο δεν υφίσταται, αλλά ούτε διαφαίνεται ως πιθανό στο προσεχές μέλλον⁷³. Στο μέτρο όμως που οι ίδιες οι γυναίκες, μέσω ορισμένων οργανώσεων,

72. Η πιο τεκμηριωμένη αντίθετη άποψη, στην οποία υποστηρίζεται η αναγκαιότητα «θετικών διακρίσεων» υπέρ των γυναικών, είναι αυτή της A. Phillips, 1991, σσ. 6-8, η οποία υποστηρίζει τη χρησιμότητά τους για μια μεταβατική φάση, εφόσον οι γυναίκες, «εξαναγκασμένες στο περιθώριο και τη σιωπή, έχουν ανάγκη την ασφάλεια ενός λόγου που είναι κατοχυρωμένο ότι θα ακουστεί», σ. 7. Ωστόσο, η συγγραφέας αναγνωρίζει τα προβλήματα που απορρέουν από την αντίληψή της περί μεταβατικής φάσεως, στο μέτρο που «όλοι μας γνωρίζουμε ότι (η φάση αυτή) θα κρατήσει όλη μας τη ζωή», σ. 7. Το αίτημα του 35% εντάσσεται βέβαια στο πλαίσιο της θεώρησης η οποία προκρίνει τις θετικές διακρίσεις. Βλ. C. Sunstein (ed.), 1990, για μια ενδιαφέρουσα καταγραφή απόψεων γύρω από το θέμα, και ειδικά τις σχετικές αντιλήψεις της I.M. Young, 1990, σσ. 117-141. Βλ. επίσης το άρθρο της D. Rhode, 1986, σσ. 151-160, η οποία τονίζει ότι στη σημερινή συγκυρία οι στρατηγικές που έχουν ως στόχο να απευθύνουν διεκδικήσεις με αντικείμενο το νομικό σύστημα ως προς τη λειτουργία του που αφορά τον κοινωνικό έλεγχο υποσκάπτουν την ίδια τους τη λογική, αφού επιδιώκουν να κατακτήσουν την ισότητα μέσω ενός κοινωνικού συστήματος το οποίο δεν μπορεί να τους την προσφέρει.

73. Είναι χαρακτηριστική από αυτή την άποψη η αντίδραση των βουλευτών γυναικείου φύλου όταν «κινδύνεψαν» να εμφανιστούν ως ξεχωριστή ομάδα με κοινά συμφέροντα, ανεξαρτήτως κομματικής ταυτότητας, με αφορμή την πρόταση της (συμβολικής) καταψήφισης των προγραμματικών δηλώσεων

εμφανίζονται, με βάση το αίτημα του 35%, να έχουν περιορισμένες βλέψεις, όχι απλώς αποδεχόμενες αλλά διεκδικώντας τη νομική κατοχύρωση της υποαντιπροσώπευσής τους, η μειωμένη παρουσία τους στη Βουλή νομιμοποιείται ως αποδεκτή (φυσική;) κατάσταση. Τα αποτελέσματα του μακροχρόνιου αποκλεισμού των γυναικών από το δημόσιο χώρο (ο οποίος συγκεκριμενοποιείται και στο ότι αυτές εμφανίζονται να αντιπροσωπεύουν λιγότερο από 35% του ενεργού πληθυσμού) ανάγονται έτσι σε παράγοντες που νομιμοποιούν τον αποκλεισμό τους μέσω του «μετριοπαθούς» και «ρεαλιστικού» αιτήματος του 35%, ενώ οι ενδεχόμενες θετικές συνέπειες από τη μαζικότερη παρουσία «επιλεκτών» γυναικών στη Βουλή, όσον αφορά την επίλυση καθημερινών προβλημάτων των γυναικών, σε τίποτα δεν θα προσβάλουν την παγιωμένη και αποδεκτή στις αντιλήψεις καταπίεση των γυναικών, ως κοινωνικής κατηγορίας που νομιμοποιείται να έχει μειωμένη παρουσία στο δημόσιο χώρο.

Τελικά το περιορισμένο και «ρεαλιστικό» αίτημα (ρεαλιστικότερο σύμφωνα με την αντίληψη των εκφραστών του από τη διεκδίκηση του 50% που θα λειτουργούσε συμβολικά ως καταγγελία του υπάρχοντος συστήματος) συμβάλλει στη νομιμοποίηση του περιθωριακού ρόλου των γυναικών στην πολιτική διαδικασία, λειτουργεί εξαγνιστικά υπέρ της, αφού μοιάζει να αποδέχεται τα δεδομένα που την καθορίζουν, και είναι ενδεικτικό της

της «οικουμενικής» κυβέρνησης, με στόχο τη διαμαρτυρία για τη φυλετική της σύνθεση. Παρά τη συμφωνία τους με τη λογική των ποσοτώσεων, απέρριψαν την από κοινού καταψήφιση της κυβέρνησης καταδεικνύοντας και τα όρια της γυναικείας «συμμαχίας», που συγκροτήθηκε με κύριο άξονα το αίτημα των ποσοτώσεων. Βλ. γι' αυτό το θέμα Α. Ψαρρά, 1990, σσ. 37-40, ιδιαίτερα σ. 38. Η προβληματική γύρω από την «αντιπροσώπευση» των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας, στο μέτρο που υπάρχουν βουλευτές γυναικείου φύλου, βρισκείται τα τελευταία χρόνια στο επίκεντρο της φεμινιστικής θεωρίας. Βλ. Α. Phillips, 1991, σσ. 70-73, για ένα ιστορικό της συζήτησης γύρω από το θέμα της αντιπροσώπευσης και των αντιφατικών απόψεων που περιέχονται στη σχετική προβληματική, και P. Bono, S. Kemp, 1991, σσ. 340-367, για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται σήμερα στο πλαίσιο του ιταλικού φεμινιστικού κινήματος όπου αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερου προβληματισμού.

βαρύτητας της κυρίαρχης πρόσληψης του πολιτικού ως *θεμιτά* κυρίως ανδρικού, μιας πρόσληψης που δεν έχει αφήσει ανεπηρέαστη ούτε τη γυναικεία αμφισβήτηση⁷⁴. Άρα, δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το ότι ακόμη και γυναικείες οργανώσεις μέσω της διεκδίκησης μεγαλύτερης συμμετοχής στις ανδροκρατικές εξουσιαστικές δομές, δεν τις αμφισβητούν ουσιαστικά, αλλά αντίθετα συμβάλλουν στην ιδεολογική ενδυνάμωσή τους, αφού αποδέχονται τη λογική που τις διέπει. Τέτοιου τύπου διεκδικήσεις, μικρόπνοες και ιστορικά ξεπερασμένες με βάση τη σημερινή ανάπτυξη της φεμινιστικής θεωρίας, εναρμονίζονται απόλυτα με την ανδροκεντρική λογική, τις αξίες και τις στάσεις με τις οποίες κοινωνικοποιούνται όλοι, άνδρες και γυναίκες, αφού αυτές είναι κυρίαρχες. Μιλώντας, σε τελική ανάλυση, την ίδια γλώσσα με το πολιτικό σύστημα, οι οργανώσεις που τις αρθρώνουν ανάγονται σε προνομιακούς συνομιλητές του, ενώ παράλληλα γίνεται προσπάθεια να εκπληρώσουν ένα διπλό και δύσκολο ρόλο: Αυτόν του

74. Αν ένα μέρος της γυναικείας αμφισβήτησης εντάσσεται σίγουρα έστω και λανθάνοντως στο πλαίσιο της κυρίαρχης πρόσληψης του πολιτικού ρόλου των γυναικών, η φεμινιστική, από την ίδια την «ουσία» της, έρχεται σε απόλυτη ρήξη με αυτό και με περισσότερη ή λιγότερη θεωρητική εξάρτηση διατυπώνει μια άλλη αντίληψη. Η φεμινιστική αντίληψη του πολιτικού, από την οποία απορρέει και η σχετική πρόσληψη των ρόλων των γυναικών, γίνεται φανερή στις κριτικές οι οποίες διατυπώνονται στο φιλελευθερισμό, κυρίως, αλλά και στο μαρξισμό. Βλ., για παράδειγμα, τα άρθρα που περιέχονται στο Α. Phillips, 1987, όπως επίσης και C. Pateman, 1989, S. Benhabib, D. Cornell, 1987 και J. Grimshaw, 1986. Η φεμινιστική αμφισβήτηση εκφράζεται στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας μέσω του πολιτικού λόγου του αυτόνομου γυναικείου κινήματος, ο οποίος παρά τις πολλαπλές εκφάνσεις του και παρά την αναδίπλωσή του τα τελευταία χρόνια, παραμένει βαθύτατα ανατρεπτικός αφού κατηγορηματικά αρνείται το «θεμιτό» της περιθωριοποίησης των γυναικών. Για ένα ιστορικό της φεμινιστικής αμφισβήτησης στην Ελλάδα, βλ. Ε. Βαρίκα, 1987, Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, 1985, Δ. Σαμίου, 1989, ιδιαίτερα για το φεμινιστικό κίνημα για την ψήφο, και, κυρίως, για τη μεταπολίτευση και μετά, Ε. Varikas, 1985. Για τη μεταγενέστερη περίοδο, η μελέτη των φεμινιστικών περιοδικών και ιδιαίτερα της *Δίην*, προσφέρει την εικόνα ενός πλούσιου προβληματισμού γύρω από τη σχέση γυναίκες-πολιτική. Βλ. ιδιαίτερα *Δίην*, 3, 1988 και 4, 1989.

φορέα εκπροσώπησης μιας κοινωνικής κατηγορίας και συγχρόνως του ειδικού συμβούλου σε θέματα που την αφορούν⁷⁵.

Η «γυναικεία» αμφισβήτηση δεν ταυτίζεται, συνεπώς, στην αντίληψή μου με τη φεμινιστική. Όπως το «θηλυκό» παραπέμπει σε κατηγορίες της βιολογίας, το «γυναικείο» αποτελεί πολιτισμικό ζήτημα, ενώ το «φεμινιστικό» εκφράζει πολιτική θέση⁷⁶, μαχητική ενάντια στο σεξισμό, αφού αφορά τη *θεωρητική* πρόσληψη των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα με στόχο την κατάλυσή τους. Και ενώ η κοινή γυναικεία εμπειρία μπορεί εύλογα να αποτελέσει αφηγησιακό σημείο ανάπτυξης φεμινιστικής αμφισβήτησης (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αναγκαστικά αποκλείεται η ανάπτυξη φεμινιστικής θεώρησης από κάποιους άνδρες⁷⁷), ωστόσο η κοινότητα της εμπειρίας καθόλου δεν εγγυάται και την κοινότητα της αντίληψης για το χαρακτήρα και τις αιτιώδεις σχέσεις που διέπουν την εμπειρία αυτή. (Η συνείδηση φύλου, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω δεν είναι πάντα, ούτε καν συνήθως, «φεμινιστική» συνείδηση, όπως δείχνουν και τα δεδομένα που αφορούν την ελληνική κοινωνία⁷⁸.) Μ' αυτή την έννοια όλες οι γυναίκες που συνειδητοποιούν την κοινωνική κατωτερότητά τους δεν αναπτύσσουν, όπως είναι προφανές, και τη θεωρητική εκείνη αντίληψη που αμφισβητεί την ουσία του ανδροκρατικού κόσμου στον οποίο βιώνουν. Αντίθετα, συνηθέστατα, όταν έχουν την αίσθηση ότι διαθέτουν τα απαραίτητα εφόδια, όπως αυτά ορίζονται σύμφωνα με το ανδρικό πρότυπο, επιδιώκουν να αποτελέσουν και οι ίδιες μέρος του κόσμου αυτού, αποδεχόμενες την υιοθέτηση ανδρικής ταυτότητας. Αν στο επίπεδο της κοινωνικής και

75. Για τη μελέτη των σχέσεων του γυναικείου κινήματος με το πολιτικο-διοικητικό σύστημα, με σημείο αναφοράς την περίπτωση της Γαλλίας, βλ. C. Spanou, 1991, ιδιαίτερα σσ. 20-23 και 170-173.

76. Βλ., T. Moi, 1989, ιδιαίτερα σσ. 182-184, όπου αναπτύσσεται, ενδιαφέρουσα προβληματική σχετικά με τη διάκριση γυναικείου-φεμινιστικού.

77. Για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση γύρω από αυτό το θέμα, βλ. J.A. Boone, 1989, σσ. 158-180 και T. Moi, 1989, σσ. 181-188.

78. Για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της συνείδησης φύλου που διαφαίνεται στις γυναίκες οι οποίες διακρίνονται για υψηλό σχετικό επίπεδο, βλ. παρακάτω, σσ. 143-144.

πολιτικής δράσης μια σχετική «γυναικεία» αντίληψη συγκεκριμενοποιείται στους αγώνες για περισσότερη γυναικεία παρουσία στα παραδοσιακά ανδροκρατικά οχυρά, στο επίπεδο των αντιλήψεων σίγουρα συμβάλλει στη νομιμοποίηση της πρόσληψης του χώρου της πολιτικής ως θεμιτά κατεξοχήν ανδρικού, στον οποίο όμως για λόγους εκσυγχρονισμού, καταπολέμησης των προκαταλήψεων και ανθρωπιστικούς θα πρέπει να εισχωρήσουν περισσότερες γυναίκες, επίλεκτες, ως φωτισμένες εκπρόσωποι της καταπιεσμένης κοινωνικής κατηγορίας τους.

Είναι φανερό ότι τέτοια αντίληψη της καταπίεσης των γυναικών, που την αποδίδει κυρίως στις προκαταλήψεις αγνοώντας την κοινωνική πραγματικότητα της εκμετάλλευσής τους, η οποία αποτελεί έκφραση των *εξουσιαστικών* σχέσεων των δύο φύλων, καθόλου δεν συμβάλλει στον εντοπισμό των στοιχείων που καθιστούν κοινωνικά και θεωρητικά προβληματική την ουσία της δημοκρατίας. Αντιμετωπίζοντας την πολιτική περιθωριοποίηση των γυναικών ως απλή παθολογική παρέκκλιση στο υπάρχον πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης (η οποία θα ξεπεραστεί όσο αυτό εκσυγχρονίζεται) και αγνοώντας ότι η καταπίεσή τους είναι σύμφυτη με την ουσία και το χαρακτήρα του, η «γυναικεία» αυτή αντίληψη εντάσσεται, έστω και λανθάνοντως, στο πλαίσιο της κυρίαρχης πρόσληψης του πολιτικού ως προνομιακά ανδρικού. Παράλληλα η πολιτική φυσιογνωμία των φορέων της μοιάζει με αυτό που γενικευτικά ονομάζεται «ανδρικό» πολιτικό πρότυπο.

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται φανερή η αναγκαιότητα της ρήξης με την κυρίαρχη κοινωνική (και επιστημονική) πρόσληψη του κατά βάση *θεμιτού* χαρακτήρα της περιορισμένης εμπλοκής των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας στο δημόσιο χώρο, και συγκεκριμένα στην πολιτική διαδικασία, αν στοχεύουμε σε μια μελέτη της γυναικείας πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς απαλλαγμένη από προϋδεάσεις και στερεότυπα. Επομένως με αφετηρία την αντίληψη του κοινωνικά προβληματικού και του θεωρητικά προκλητικού (και όχι απλώς του αναμενόμενου) χαρακτήρα της πολιτικής περιθωριοποίησης των γυναικών, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι αν η πολιτική παραπέμπει σε σχέσεις εξουσίας, το φύλο κυριαρχεί σ' όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής

ως διαφοροποιητική μεταβλητή μεταξύ εξουσιαστών και εξουσιαζομένων. Παράλληλα, η υπάρχουσα κοινωνική κατανομή των ρόλων των δύο φύλων συμβάλλει στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης φυσιογνωμίας όχι μόνο του ιδιωτικού αλλά και του δημόσιου χώρου, και συνιστά απαραίτητο σημείο αναφοράς για τη μελέτη αυτού του τελευταίου. Άλλωστε οι έννοιες «δημόσιος» και «ιδιωτικός» χώρος δεν έχουν κανένα νόημα παρά μόνο στην αλληλεξάρτησή τους, ενώ η καταπίεση των γυναικών, που έχει τις ρίζες της στο δεύτερο, αποτελεί δομικό στοιχείο όλης της κοινωνικής οργάνωσης και οριοθετεί τις συνθήκες διαβίωσης όλων, ανεξαρτήτως φύλου. Άρα, αποτελεί αντικείμενο τόσο της πολιτικής θεωρίας όσο και της πολιτικής ανάλυσης ο τρόπος με τον οποίο συγκεκριμενοποιείται, στο επίπεδο της πολιτικής πρόσληψης των γυναικών, η σύζευξη της ισότητας των πολιτικών δικαιωμάτων των δύο φύλων και ιδιαίτερα η κατοχύρωση της γυναικείας ψήφου που τις ανήγαγε σε πολίτες, με την καταπίεση και την εξάρτηση των γυναικών ως κοινωνική κατηγορία που βρίσκεται σε σχέσεις ανισότητας με τους άνδρες. Γιατί, βέβαια, η νομικά κατοχυρωμένη πολιτική ισότητα ανδρών και γυναικών συνυπάρχει με την κοινωνική ανισότητά τους⁷⁹, που εκφράζεται με την καταπίεση των γυναικών, με αποτέλεσμα να ανάγεται σε κοινωνιολογικό ερώτημα «η ιδεολογική εξίσωση αυτών που στην πραγματικότητα παραμένουν άνισοι»⁸⁰, και συνεπώς ως τέτοιοι εντάσσονται στο πολιτικό σύστημα.

Με δεδομένη την κατωτερότητα στην κοινωνική θέση των γυναικών, αν δεν μπορούμε να δεχτούμε ούτε την αντίληψη που αντιμετωπίζει το πολιτικό σύστημα ως ανεξάρτητο από, και μη συναφές προς το σύστημα σχέσεων των δύο φύλων, ούτε βέβαια αυτήν που αναφέρεται στην πολιτική περιθωριοποίηση των γυναικών ως κατ' ουσίαν αποδεκτή και μη προβληματική κοινωνι-

79. Για τις έννοιες της ισότητας και της ανισότητας, βλ. B. Turner, 1986, όπου υπάρχει και χρήσιμος βιβλιογραφικός οδηγός. Βλ. επίσης A. Phillips, 1987, για ενδιαφέρουσες φεμινιστικές κριτικές προσεγγίσεις στην έννοια της ισότητας.

80. Η διατύπωση είναι του C. Offe, 1985, σ. 172, ο οποίος αναφέρεται στην ταξική ανισότητα.

κά και κατ' επέκταση θεωρητικά, μία άλλη αντίληψη προβάλλει ως απόλυτα θεμιτή υπόθεση: Σε αντίθεση με την κυρίαρχη πρόσληψη που αφορά τη μειωμένη εμπλοκή των γυναικών στην παραδοσιακή πολιτική διαδικασία και την αποδίδει στη μειωμένη πολιτικότητά τους -προσάπτοντας κατά κάποιο τρόπο στις γυναίκες την παρέκκλιση από το πρότυπο του συμμετοχικού πολίτη της φιλελεύθερης παράδοσης- νομιμοποιούμεθα απόλυτα να διερωτηθούμε, μήπως η μειωμένη συμμετοχική προδιάθεση των γυναικών, σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες, είναι αποτέλεσμα απόλυτα ορθολογικής εκτίμησης των δυνατοτήτων παρέμβασής τους και της αποτελεσματικότητας της ενδεχόμενης δραστηριοποίησής τους⁸¹. Σύμφωνα μ' αυτή την υπόθεση⁸², η μειωμένη πολιτική δραστηριοποίηση των γυναικών δεν εκφράζει βεβαίως τις αδυναμίες και τη μειονεξία τους ως πολιτικά όντα, ούτε τη μυθική μειωμένη πολιτικότητά τους, αλλά τις αδυναμίες του ίδιου του πολιτικού συστήματος και της κυρίαρχης πρόσληψης του πολιτικού, στο πλαίσιο της οποίας η εικόνα του πολίτη παραπέμπει επιλεκτικά στα δεδομένα ενός και μόνο φύλου, ανάγοντας παράλ-

81. Βλ. τη σχετική άποψη των S. Bourque, J. Grossholtz, 1984, σ. 107, οι οποίες διατυπώνουν την υπόθεση ότι, με δεδομένη τη μικρή επιρροή που έχουν, ούτως ή άλλως, οι πολίτες στα διακυβεύματα της πολιτικής διαδικασίας, οι άνδρες, λόγω των στερεοτύπων του φύλου τους, σημειώνουν ανορθολογικά υψηλά επίπεδα αίσθησης πολιτικής αποτελεσματικότητας. Βλ. επίσης και C. Pateman, 1989, σ. 7, η οποία υποστηρίζει, ότι όπως τα άτομα εργατικής προέλευσης συμμετέχουν λιγότερο στην πολιτική διαδικασία αντιλαμβανόμενα ότι θετικά αποτελέσματα από τη συμμετοχή έχουν οι προνομιούχοι (the better off), έτσι και οι γυναίκες αντιλαμβάνονται ότι η πολιτική συμμετοχή ευνοεί τους άνδρες, άρα είναι ορθολογικό γι' αυτές να απέχουν. Βλ. και τη σχετική άποψη των J. Siltanen, M. Stanworth, 1984, σ. 193, όσον αφορά τη διαδικασία επιλογής ψηφοδελτίου και τη συμμετοχή των γυναικών στις εκλογές.

82. Με τη διατύπωση της παραπάνω υπόθεσης δεν στοχεύω στην υιοθέτηση μιας προσέγγισης στη βάση της «ορθολογικής επιλογής» (rational choice) η οποία, στην προκειμένη περίπτωση, διαφαίνεται ως περιοριστική διότι, αν προσφέρει στοιχεία για την ερμηνεία τού γιατί πολλές γυναίκες δεν συμμετέχουν, αντίθετα δεν υποβοηθά την ερμηνεία τού γιατί συμμετέχουν όσες συμμετέχουν. (Βλ. γι' αυτό το θέμα τη σχετική κριτική των R. Dalton, M.

ληλα την καθιερωμένη δημοκρατική θεωρία και πράξη σε εξαιρετικά προβληματικό και γεμάτο ανακολουθίες σημείο αναφοράς⁸³. Η φεμινιστική αμφισβήτηση αποτελεί απ' αυτή την άποψη τη σημαντικότερη πρόκληση για τη δημοκρατία σήμερα, και καθοριστικό παράγοντα ουσιαστικής μετάλλαξής της, ώστε να ανταποκριθεί/προσαρμοσθεί στα κοινωνικο-οικονομικά και πολιτισμικά δεδομένα της εποχής αυτής. Δεν μοιάζει συνεπώς φραστική υπερβολή η διατύπωση, σύμφωνα με την οποία η δημοκρατική θεωρία και πράξη δεν είναι δυνατό να υπάρξουν ως τέτοιες στις σημερινές συνθήκες, αν παράλληλα δεν αποκτήσουν αντι-σεξιστικό χαρακτήρα⁸⁴.

Kuechler, 1990, σ. 8. Βλ. επίσης τη συνοπτική παρουσίαση της παραπάνω προσέγγισης στην οποία προβαίνει ο J. Elster, 1990, σσ. 22-41.) Αυτό που επιδιώκω είναι μια ερμηνεία του επιπέδου της συμμετοχικής προδιάθεσης των γυναικών, η οποία να μην προσάπτει στις γυναίκες, αλλά να αποδίδει στο πολιτικό σύστημα τους παράγοντες διαμόρφωσής του. Για μια ενδιαφέρουσα φιλοσοφική κριτική της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής από φεμινιστική σκοπιά και με σημείο αναφοράς τις αντιλήψεις του J. Rawls, βλ. S.M. Okin, 1990, ιδιαίτερα σσ. 21-35.

83. Για μια φεμινιστική φιλοσοφική κριτική της θεωρίας της δημοκρατίας, βλ. C. Pateman, 1989, σσ. 210-225. Βλ. επίσης και Μ. Σπουρδαλάκης, 1990, σσ. 195-215.

84. Βλ. C. Pateman, 1989, σ. 223, η οποία επισημαίνει ότι «μια δημοκρατική θεωρία και πρακτική που δεν είναι συγχρόνως και φεμινιστική, απλώς εξυπηρετεί τη διατήρηση μιας βασικής μορφής καταπίεσης και διακωμωδεί παράλληλα τα ιδανικά και τις αξίες τις οποίες θεωρείται ότι ενσαρκώνει η δημοκρατία».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΡΟΛΟ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Ο τύπος και ο βαθμός του πολιτικού ενδιαφέροντος των γυναικών, η συμμετοχική τους προδιάθεση και οι μορφές πολιτικής συμμετοχής και επικοινωνίας στις οποίες εμπλέκονται, παραπέμπουν στο ευρύτερο πλαίσιο των αντιλήψεων τους για το χαρακτήρα της πολιτικής διαδικασίας και ειδικότερα για το ρόλο του φύλου τους σ' αυτή. Οι γενικότερες αυτές αντιλήψεις διαμορφώνονται στη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης παράλληλα με επιμέρους εκφράσεις της πολιτικής προσωπικότητας των ατόμων, με αποτέλεσμα να υπάρχει κατά κανόνα έκδηλη συσχέτιση μεταξύ τους, χωρίς ωστόσο να είναι πάντα σαφής η σχέση αίτιου-αιτιατού. Είναι αναμενόμενο, βέβαια, ότι οι κατηγορίες ατόμων που, για παράδειγμα, δεν αντιλαμβάνονται την πολιτική διαδικασία ως συναφή με τις ατομικές συνθήκες διαβίωσής τους, αποτελούν παράλληλα και κατηγορίες ατόμων με χαμηλό επίπεδο πολιτικού ενδιαφέροντος, συμμετοχικής προδιάθεσης και συμπεριφοράς. Οι ίδιες αυτές πολιτολογικές παράμετροι χαρακτηρίζουν και τα άτομα γυναικείου φύλου, τα οποία, αντιλαμβανόμενα τον ανδροκεντρικό χαρακτήρα της πολιτικής, τον αποδέχονται δεοντολογικά, έχοντας την αντίληψη ότι, όχι απλώς η πολιτική είναι, αλλά και ότι πρέπει να είναι προνομιακός χώρος των ανδρών.

Στο κεφάλαιο αυτό θα διερευνήσουμε τη διάδοση, ανάλογα με το φύλο, ορισμένων αντιλήψεων που είναι ενδεικτικές της συνολικής πολιτικής πρόσληψης των ατόμων όσον αφορά τη βαρύτητα και το χαρακτήρα της πολιτικής, για να δούμε σε ποιο βαθμό υπάρχουν διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών, ώστε στη

ωνική ιεραρχία, οι οποίες δεν αμφισβητούνται από τη μερίδα εκείνη των γυναικών που δεν διαθέτουν τα εφόδια για να προβούν σε ριζική και ανατρεπτική αμφισβήτηση⁵⁰.

Γενικότερα, γίνεται φανερό από τα παραπάνω ότι η Αριστερά και η Δεξιά λειτουργούν ως παράγοντας διαφοροποίησης στις κοινωνικές αντιλήψεις των ατόμων κατά τρόπο ανάλογο στα δύο φύλα, ενώ οι διαφορές στη διάδοση συγκεκριμένων αντιλήψεων (αλλά και του θρησκευτικού αισθήματος και των σχετικών πρακτικών) σε άνδρες και γυναίκες της αυτής ιδεολογικής τοποθέτησης, ανάγονται σε μεγάλο βαθμό στο ότι η ιδιαίτερη θέση στο σύστημα των σχέσεων των δύο φύλων την οποία κατέχουν, συμβάλλει στη σχετικά διαφοροποιημένη συγκεκριμενοποίηση της συνολικής ιδεολογικής ενατένισής τους σε επιμέρους αντιλήψεις και πρακτικές. Η διαφορά αυτή, στις σημερινές συνθήκες, εκφράζεται σε πολλές περιπτώσεις, όπως είδαμε, με τη μαζικότερη διάδοση νεοτερικών αντιλήψεων στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες του ίδιου ιδεολογικού χώρου. Η παρατήρηση αυτή παραπέμπει αφενός στην έντονα θετική συσχέτιση της αριστερής ταυτότητας των γυναικών με το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, και αφετέρου στη μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση και των δεξιών γυναικών έναντι των αντίστοιχων ανδρών σε θέματα που σχετίζονται με την ισότητα των φύλων.

ωνικής εμπειρίας συνδέεται με την αντίληψη περί φυσικότητας της αναπαραγωγής. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν στο σημείο αυτό και οι απόψεις του D. Held, 1987, σ. 285, σύμφωνα με τον οποίο το δικαίωμα της ελευθερίας στην αναπαραγωγή αποτελεί προϋπόθεση για τη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική διαδικασία.

50. Εξαιρετικό ενδιαφέρον στο σημείο αυτό παρουσιάζει η παρατήρηση της Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών, στο Ε. Βαρίκα, Κ. Σκλαβενίτη, 1981, σ. 11: «... δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι (η Ιστορία) μάς έχει στερήσει και από την ιστορική συνείδηση της ύπαρξής μας σαν ανθρώπινα όντα των οποίων οι στόχοι και οι απαιτήσεις για ευτυχία δεν καθορίζονται μονάχα από τη φυλετική τους υπόσταση».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Γυναίκες και πολιτική: Βασικά πορίσματα και υποθέσεις

Η σχέση γυναίκες-πολιτική, όπως διαφαίνεται μέσω των στοιχείων στα οποία έγινε αναφορά, προβάλλει ως πολυσήμαντη, έντονα διαφοροποιημένη ανάλογα με την ιδιαίτερη φυσιολογία κάθε συγκεκριμένης κατηγορίας γυναικών, φορτισμένη με στερεότυπα και προϋδεάσεις που οριοθετούν την κοσμοαντίληψη και των ίδιων των γυναικών, και μάλιστα όχι μόνο των «παραδοσιακών»: σχέση γεμάτη αμφισβησίες και αντιφάσεις, η διερεύνηση της οποίας προσφέρει υλικό για τη γνωστική προσέγγιση των γυναικών και της πραγματικής κοινωνικής τους θέσης που επιδρά στη διαμόρφωση της πολιτικής φυσιολογίας τους, αλλά και γι' αυτή του πολιτικού συστήματος και της γενικότερης κοινωνικής οργάνωσης στη δεδομένη ιστορική στιγμή. Αν αυτή η τελευταία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως σημείο αναφοράς για τη μελέτη της πολιτικής φυσιολογίας των γυναικών, είναι γιατί οι αλλαγές που συντελούνται τα τελευταία χρόνια στο σύστημα σχέσεων των δύο φύλων εκφράζονται και συγκεκριμενοποιούνται στο πολύπλοκο πρότυπο της γυναικείας πολιτικότητας. Λόγω των σχετικών αλλαγών, εξάλλου, είναι θεμιτή η υπόθεση ότι η εικόνα της γυναικείας πολιτικότητας, όπως προβάλλει στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας του τέλους της δεκαετίας του '80, έρχεται σε ρήξη με την παραδοχή της αναγκαστικής γυναικείας «διαφορετικότητας» στο χώρο της πολιτικής. Και λόγω των σχετικών αλλαγών είναι απαραίτητο να υπογραμμίσουμε τις επιστημονικές αδυναμίες της διχοτομικής διάκρισης γυναίκες/άνδρες, στην οποία υφέρπει η πρόσληψή τους ως ενιαίων και ομοιογενών κατηγοριών, όσον αφορά την πολιτικότητα: Η «γυναι-

κεία» ταυτότητα υφίσταται, όπως φαίνεται, συνεχείς αναπροσαρμογές που εκφράζονται και στο πολιτικό επίπεδο, και διαφαίνονται, από πρώτη άποψη, κυρίως μέσω της συσχέτισης ηλικίας και πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς. Ουσιαστικότερα, ωστόσο, η παρεμβαλλόμενη μεταβλητή που κωδικογραφεί το επίπεδο συνείδησης φύλου των φορέων της, είναι εκείνη η οποία σε μεγάλο βαθμό ανάγεται σε δηλωτική της διαφοροποιημένης πολιτικής φυσιογνωμίας τους.

Η πολυπλοκότητα της τυπολογίας της γυναικείας πολιτικής φυσιογνωμίας ανάγει σε ελάχιστα ευριστική τη γενικευτική αναφορά στη «γυναικεία» πολιτική κουλτούρα και διαψεύδει τα σεξιστικά ερμηνευτικά σχήματα, που τοποθετούν γενικά και χωρίς αποχρώσεις τις γυναίκες στη θέση του «άλλου» (του πιο συντηρητικού, του λιγότερο συμμετοχικού, αυτού που εκφράζει μικρότερο πολιτικό ενδιαφέρον κλπ.). Κι αυτό γιατί, όπως είδαμε, οι πρακτικές και οι αντιλήψεις των γυναικών προσαρμόζονται στις υπάρχουσες επιλογές, οι οποίες διαφοροποιούνται έντονα στις διαφορετικές κατηγορίες γυναικών, στο μέτρο που αλλάζουν (εκσυγχρονίζονται;) οι μορφές της καταπίεσης. Από αυτή την άποψη η ηλικία/γενιά αποτελεί σαφώς πολύ σημαντικότερη διαιρετική τομή για τις γυναίκες απ' ό,τι για τους άνδρες, όπως, αντίστοιχα, και το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (ενώ, αντίθετα, η ύπαρξη και η έλλειψη επαγγελματικής απασχόλησης λειτουργούν λιγότερο έντονα διαφοροποιητικά στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των γυναικών). Οι νέες και μορφωμένες γυναίκες βιώνουν και προσλαμβάνουν λιγότερο περιοριστικά τους κοινωνικούς τους ρόλους, ενώ σε σημαντικό ποσοστό αμφισβητούν το θεμιτό της κοινωνικής κατωτερότητας και περιθωριοποίησης του φύλου τους, σημειώνοντας υψηλά επίπεδα συνείδησης φύλου. Συνεπώς, η πολιτική τους πρόσληψη και συμπεριφορά διαφοροποιείται έντονα, στις περισσότερες περιπτώσεις, από αυτή των ηλικιωμένων και χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου γυναικών, ενώ αντίθετα είναι παρόμοια, στη σημερινή συγκυρία, με αυτή των νέων ανδρών. Νέες και νέοι μοιάζουν πολύ περισσότερο ως φορείς πολιτικής πρόσληψης και δράσης απ' ό,τι νέες και λιγότερο νέες, κάτι που αποτελεί πρόσθετο ενδεικτικό στοιχείο της επιστημονικής α-

δυναμίας της γενικευτικής αναφοράς στις «γυναίκες» ή στη «γυναικεία» πολιτική συμπεριφορά.

Στοιχεία αλλοτρίωσης, αποξένωσης από το πολιτικό σύστημα, αίσθησης πολιτικής αναρμοδιότητας¹, όπως και ενδείξεις μιας διάχυτης απολιτικής πρόσληψης του πολιτικού², συνυπάρχουν με άλλα προς τα οποία έρχονται σε αντίθεση στο πλαίσιο της συνολικής ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, χωρίς να υπάρχει αναγκαστικά φυλετικός προσδιορισμός των αντίστοιχων φορέων, ούτε σαφής διαιρετική τομή των σχετικών προτύπων στο επίπεδο του ατόμου. Μ' αυτή την έννοια, αν η «γυναικεία» πολιτική συμπεριφορά είναι πολιτική συμπεριφορά της υποτέλειας, σύμφωνα με το σχετικό στερεότυπο, σίγουρα δεν αποτελεί πρόνομιο των γυναικών, δεν τις χαρακτηρίζει κατ' αποκλειστικότητα, ούτε βέβαια γενικά ως κοινωνική κατηγορία, παρότι συναντάται συχνότερα σ' αυτές, αφού επιβαρύνονται από έναν πρόσθετο παράγοντα κοινωνικής κατωτερότητας (πέρα από το ενδεχόμενο της μη προνομιούχου ταξικής θέσης, της μεγάλης ηλικίας και του χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης) που είναι δεδομένος: Το κοινωνικό φύλο τους, με όλα όσα συνεπάγεται στο επίπεδο της πραγματικότητας των συνθηκών διαβίωσης, των ευκαιριών ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και της κοινωνικής αξιολόγησης.

Ωστόσο, αν η πραγματικότητα της γυναικείας πολιτικότητας είναι πολύ πιο πολύπλοκη από τα απλουστευτικά, γενικευτικά και περιοριστικά (σεξιστικά) ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία συνήθως προτείνονται, παράλληλα δεν μπορεί να αναλυθεί ούτε με βάση το διχοτομικό πρότυπο: παραδοσιακό/νεοτερικό. Δεν οριοθετείται δηλαδή αποκλειστικά από ένα παραδοσιακό πρότυπο που σηματοδοτείται από την αντίληψη ότι «η πολιτική είναι για τους άνδρες» και ένα νεοτερικό/συμμετοχικό που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό πολιτικού ενδιαφέροντος και συμμετοχικής προδιάθεσης. Κι αυτό, παρότι τα δύο αυτά πρότυπα είναι διακριτά, και ιδιαίτερα το πρώτο έχει σαφείς αντιστοιχίες με συγκε-

1. Βλ. σσ. 103-106.

2. Με το θέμα αυτό έχω ασχοληθεί στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1990, όπου αναφέρονται και τα στοιχεία τα οποία τεκμηριώνουν τη σχετική υπόθεση.

κρυμμένη ηλικιακή κατηγορία και εκπαιδευτικό επίπεδο. Επιπλέον, η γυναικεία πολιτικότητα δεν επιδέχεται ανάλυση ούτε με βάση ένα συνεχές που έχει ως αφετηρία τις πιο παραδοσιακές αντιλήψεις και κατάληξη τις νεότερες, στο μέτρο που συχνά η ίδια, τυπικά, αντίληψη μπορεί να αποτελεί συστατικό στοιχείο τόσο της παραδοσιακής, όσο και μιας νεότερης κοσμοαντίληψης (όπως η αντίληψη για τη μικρή βαρύτητα της ψήφου στην επίλυση καθημερινών προβλημάτων ή αυτή που αφορά την περιορισμένη επίδραση των πολιτικών αποφάσεων στη ζωή ή η άρνηση της ουσιαστικής διαφοράς Αριστεράς/Δεξιάς³).

Είναι, μάλιστα, απόλυτα θεμιτό το ερώτημα που αφορά το σε τι, τελικά, συνίσταται η νεοτερικότητα της γυναικείας πολιτικής κοσμοαντίληψης: Στην αυξημένη αποδοχή του πολιτικού συστήματος, την οποία σηματοδοτεί η αυξημένη συμμετοχική προδιάθεση και η μεγάλη αίσθηση υποκειμενικής συνάφειας με την πολιτική διαδικασία ή, αντίθετα, στην απώθηση από την παραδοσιακή πολιτική διαδικασία και στην άρνηση των καθιερωμένων ιδεολογικών διαιρετικών τομών; Οι τελευταίες αυτές στάσεις, που μοιάζουν πολύ παραδοσιακές όταν απορρέουν από την κοσμοαντίληψη εκείνων των γυναικών που έμαθαν να αποδέχονται την καταπίεσή τους, και συνεπώς θεωρούν ότι (πρέπει να) τις αφορά μόνο ο μικρόκοσμος του ιδιωτικού τους χώρου, αποκτούν άλλη χροιά, όταν έχουν ως σημείο αναφοράς εντελώς διαφορετική κοσμοαντίληψη. Στην περίπτωση δηλαδή, που οι εν λόγω στάσεις παραπέμπουν στη συνειδητοποίηση ότι η πολιτική διαδικασία, όπως ορίζεται από την κυρίαρχη ανδροκεντρική λογική, πολύ λίγο αφορά τη γυναικεία υπόσταση της υποκειμενικότητάς τους, άρα οι συναλλαγές στο πλαίσιο των ανδροκεντρικών δομών δεν αγγίζουν την ουσία της καταπίεσης και της εκμετάλλευσης τις οποίες υφίστανται, με αποτέλεσμα η καταπολέμησή τους, η οποία είναι το ζητούμενο, να μην μπορεί να προωθηθεί στο πλαίσιο τους.

Είναι ωστόσο αναμφίβολο, και εύλογο, ότι παρά την πολυπλοκότητα της πολιτικής φυσιγνωμίας των γυναικών, υπάρχει

3. Βλ. παραπάνω, σσ. 93-96 και 241-242.

σαφές σημείο διαφοροποίησης μεταξύ της κοσμοαντίληψης των γυναικών γενικά και των ανδρών, το οποίο, όμως, εντοπίζεται στο επίπεδο της νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος και όχι σ' αυτό της πολιτικότητας των αντιλήψεων. Στις αντιλήψεις των γυναικών ο σχετικός βαθμός νομιμοποίησης είναι σ' όλες τις περιπτώσεις χαμηλότερος από τον αντίστοιχο των ανδρών, ακόμη και στο υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και στη νεότερη ηλικιακή κατηγορία. Ακόμη και οι νέες γυναίκες έχουν, για παράδειγμα, σε μικρότερο βαθμό από τους αντίστοιχους άνδρες την αντίληψη (η οποία στη μέση ηλικία εμφανίζεται σαφώς πιο διαδεδομένη) ότι οι πολιτικές αποφάσεις είναι βαρύνουσες για τη ζωή τους, όπως και ότι η ψήφος τους είναι ουσιαστική για την επίλυση καθημερινών προβλημάτων, παρότι η σύγκριση των δύο φύλων δείχνει ότι μόνο σ' αυτή την κατηγορία ηλικιών η σχετική διάδοση των αντιλήψεων είναι παραπλήσια⁴. Η αίσθηση πολιτικής αναρμοδιότητας των γυναικών άλλωστε, είναι σ' όλες τις περιπτώσεις μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των ανδρών, ακόμη και σε εκείνες τις κατηγορίες ατόμων (νέων και υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης) στις οποίες το φύλο φαίνεται να επιδρά λιγότερο διαφοροποιητικά. Δηλαδή, παρά την ομοιογενοποιητική επίδραση της νεαρής ηλικίας και του υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης στις αντιλήψεις των δύο φύλων, η μειονεξία την οποία συνεπάγεται για τις γυναίκες το φύλο τους δεν εξαλείφεται στο επίπεδο των αντιλήψεων, ούτε σ' αυτό των πρακτικών. Κι αυτό παρά το ότι, ενώ οι γυναίκες συνολικά αποδέχονται μαζικότερα από τους άνδρες το θεμιτό της ανδρικής πολιτικής πρωτοκαθεδρίας⁵, οι νέες το απορρίπτουν απόλυτα σαφώς μαζικότερα από τους νέους. Επίσης, ο χαμηλότερος βαθμός νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος στις αντιλήψεις των γυναικών είναι φανερός και στον τρόπο με τον οποίο αιτιολογούν τη μειωμένη εκπροσώπηση του φύλου τους στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων, όπου είδαμε ότι σ' όλες τις κατηγορίες ηλικιών, ακόμη και στην τρίτη ηλι-

4. Βλ. σσ. 95-97.

5. Βλ. σ. 110, σ. 112.

κία, οι γυναίκες την αποδίδουν μαζικότερα στην έλλειψη ισότητας ευκαιριών⁶.

Στο μέτρο που οι γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία, έχουν μεγαλύτερη αίσθηση πολιτικής αναρμοδιότητας, λόγω του μακραιώνος αποκλεισμού τους από το χώρο της πολιτικής, και αφού χαρακτηρίζονται σε μικρότερο βαθμό από αίσθηση υποκειμενικής συνάφειας με την πολιτική διαδικασία και τα αποτελέσματα της ψήφου τους, λόγω του ανδροκεντρικού χαρακτήρα της πολιτικής διαδικασίας (οι αποφάσεις στο επίπεδο της οποίας μέχρι πρόσφατα, πολύ λίγο επηρέαζαν τη γυναικεία τους υπόσταση), είναι αναμενόμενο ότι θα εκδηλώνουν μικρότερες συμμετοχικές τάσεις και λιγότερο διαδεδομένη έμπρακτη πολιτική συμμετοχή. Είδαμε πράγματι, ότι η δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος είναι λιγότερο διαδεδομένη στις γυναίκες σ' όλες τις κατηγορίες ηλικιών και τα επίπεδα εκπαίδευσης, όπως και η πολιτική ενημέρωση μέσω του τύπου, αλλά και η ανταλλαγή πολιτικών απόψεων, ιδιαίτερα με φίλους⁷. Η εμπλοκή σε προεκλογική εκστρατεία, εξάλλου, ελκύει σαφώς λιγότερο τις γυναίκες από τους άνδρες, ακόμη και στη νεότερη κατηγορία ηλικιών, όπου οι άνδρες παρουσιάζουν το χαμηλότερο ποσοστό για το φύλο τους⁸. Το κομματικό σύστημα, επίσης, αποτελεί σημείο αναφοράς σε μικρότερο βαθμό για τις γυναίκες, οι οποίες και σ' αυτό το επίπεδο υλοποιούν τη μικρότερη αποδοχή τους όσον αφορά τις θεσμοθετημένες πολιτικές δομές και διαδικασίες⁹.

Ωστόσο, είναι απαραίτητο να σημειώσουμε, ως προς τη συμμετοχική προδιάθεση, ορισμένα νεότερα στοιχεία ενδεικτικά της μεγαλύτερης ετοιμότητας των νέων γυναικών έναντι των νέων ανδρών¹⁰ να εμπλακούν άμεσα και προσωπικά σε δυναμικές μορ-

φές προώθησης των αιτημάτων τους (50,7% έναντι 42,7% προκρίνουν την προσωπική εμπλοκή σε συλλογικές διαδικασίες για την επίλυση τοπικού προβλήματος). Η συνδυασμένη επίδραση νεαρής ηλικίας, υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης και φύλου κάνει μάλιστα ακόμη πιο εμφανή¹¹ τη μεγαλύτερη ετοιμότητα των νέων και υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης γυναικών για εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία χωρίς διαμεσολαβήσεις. Την ίδια εικόνα βλέπουμε και στην υπεροχή των νέων και μορφωμένων γυναικών όσον αφορά τη δεοντολογική επιλογή της διαδήλωσης ως τρόπου έκφρασης πολιτικής διαφωνίας¹².

Είναι φανερό επομένως ότι, αν το στερεότυπο της μη συμμετοχικής γυναίκας επιβεβαιώνεται στην τρίτη ηλικία και στο χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, η προδιάθεση για ενεργό και προσωπική εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία δεν αποτελεί πρόνομο του ανδρικού φύλου, αφού, άλλωστε, ούτε σ' αυτό εμφανίζεται ιδιαίτερα ανεπτυγμένη όπως θα ήθελε το στερεότυπο του «υπερπολιτικοποιημένου» και συμμετοχικού Έλληνα. Επιπλέον, οι νέες υπερτερούν των νέων στην υιοθέτηση τύπων άμεσης πολιτικής παρέμβασης, με δεδομένο ότι και στα δύο φύλα είναι η νεότερη κατηγορία ηλικιών στην οποία (όταν παρατηρείται συμμετοχική προδιάθεση) οι μορφές δυναμικής εμπλοκής προκρίνονται μαζικότερα απ' ό,τι στη μέση ηλικία, στην οποία, και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας του τέλους της δεκαετίας του '80, σημειώνεται υψηλότερο επίπεδο συμμετοχής στις θεσμοθετημένες συμμετοχικές διαδικασίες. Αυτή η αναντιστοιχία μεταξύ της μεγαλύτερης αποξένωσης των νέων γυναικών από την παραδοσιακή και θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία –και ιδιαίτερα από το κομματικό παιχνίδι– και της αυξημένης ετοιμότητάς τους για άμεση και προσωπική εμπλοκή σε δυναμικές μορφές διεκδίκησης, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι, στο βαθμό που η τάση ανάπτυξης νέων μορφών πολιτικής συμμετοχής, συμπληρωματικών ή εναλλακτικών προς την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, διακρίνεται και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλ-

6. Βλ. σσ. 116-117.

7. Βλ. σ. 165, σ. 170, σσ. 175-176, σσ. 184-186. Στην περίπτωση ανταλλαγής πολιτικών απόψεων εξαίρεση αποτελούν οι γυναίκες πτυχιούχοι πανεπιστημίου, οι οποίες δηλώνουν ελαφρώς μαζικότερα από τους αντίστοιχους άνδρες ότι εμπλέκονται συχνά σε σχετικές διαδικασίες.

8. Βλ. σ. 216.

9. Βλ. σσ. 209-211.

10. Βλ. σ. 199.

11. Βλ. σσ. 200-201.

12. Βλ. σσ. 204-205.

τούρας ως απάντηση στην κρίση νομιμοποίησης του κομματικού, ιδιαίτερα, συστήματος, η τάση αυτή αφορά μαζικότερα το γυναικείο φύλο και ειδικά τις νεότερες εκπροσώπους του.

Παράλληλα, όπως ήδη είπαμε¹³, το νεότερικό αυτό φαινόμενο επιβάλλει να κάνουμε μια διαφοροποίηση, όσον αφορά τη μειωμένη συμμετοχικότητα των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος, με βασική διαιρετική τομή την ηλικία και κατά δεύτερο λόγο το επίπεδο εκπαίδευσης: Μειωμένη πολιτική συμμετοχή για τις ηλικιωμένες (και ιδιαίτερα τις λειτουργικά αναλφάβητες) σύμφωνα με το παραδοσιακό πρότυπο της αίσθησης πολιτικής αναρμοδιότητας και ματαιότητας, και για τις νέες, μειωμένη επιθυμία εμπλοκής στις καθιερωμένες πολιτικές διαδικασίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας έναντι των νέων ανδρών, που συνοδεύεται, όμως, από αυξημένη ετοιμότητα για άμεση, προσωπική και δυναμική παρέμβαση για την επίλυση προβλημάτων που αφορούν την κοινότητα, στάση η οποία εκφράζει πάνω από τις μισές νέες γυναίκες. Αν τα δεδομένα του πολιτικού συστήματος ανάγουν σε απόλυτα πραγματιστική την εκτίμηση των ηλικιωμένων γυναικών, σχετικά με την αναποτελεσματικότητα της ενδεχόμενης παρέμβασής τους σε μια διαδικασία, η οποία λίγο τις αφορά ως κοινωνική κατηγορία με οριοθετημένους παραδοσιακούς ρόλους, παράλληλα η εμφανής αλώθηση των νεότερων από τις καθιερωμένες πολιτικές διαδικασίες και τους παραδοσιακούς (ανδροκεντρικούς) πολιτικούς θεσμούς, όπως είναι τα πολιτικά κόμματα, αποτελεί ένδειξη της κρίσης του ίδιου του πολιτικού συστήματος. Από αυτή την άποψη, είναι θεμιτή η υπόθεση που αναφέρθηκε παραπάνω¹⁴, σύμφωνα με την οποία η μειωμένη πολιτική συμμετοχή των γυναικών δεν αποτελεί σχόλιο για την πολιτικότητά τους, αλλά σχόλιο για το πολιτικό σύστημα, το οποίο όχι μόνο δεν κατάφερε να τις ενσωματώσει σαράντα χρόνια αφότου τις ανήγαγε σε πολίτες (όπως φαίνεται με σημείο αναφοράς τις ηλικιωμένες), αλλά επιπλέον ανέπτυξε και νέους παράγοντες που απομακρύνουν και

αποξενώνουν τα άτομα από την πολιτική διαδικασία, της οποίας η νομιμοποίηση στο επίπεδο των αντιλήψεων εμφανίζεται μειωμένη (όπως φαίνεται στις αντιλήψεις των νέων γυναικών).

Είναι απαραίτητο να υπογραμμίσουμε στο σημείο αυτό το αβάσιμο της υπόθεσης σχετικά με τις «πολιτικά αφελείς» ηλικιωμένες γυναίκες, και γενικότερα όσες βιώνουν περιοριστικά τους παραδοσιακούς τους ρόλους, οι οποίες δεν προσλαμβάνουν ως βαρύνουσα την πολιτική διαδικασία. Κι αυτό γιατί η ουσία της καθημερινότητάς τους βιώνεται ως κατά βάση ανεπηρέαστη από τις εξελίξεις στο επίπεδο του πολιτικού συστήματος, ενώ μια διάσταση της ανθρώπινης υπόστασής τους (η γυναικεία) παραμένει ουσιαστικά ανεξάρτητη από τα διακυβεύματα της πολιτικής διαδικασίας. Άρα, οι κοινωνικές συνθήκες που τις ωθούν στην πολιτική περιθωριοποίηση – περιθωριοποίηση η οποία για 15% περίπου του γυναικείου πληθυσμού συγκεκριμενοποιείται στην απόλυτη αποδοχή της υπαγωγής της πολιτικής και του καθορισμού της ψήφου στη σφαίρα αρμοδιοτήτων των ανδρών – είναι αυτές οι οποίες αποτελούν αρνητικό σχόλιο για το ίδιο το πολιτικό σύστημα που τις αποδέχεται, όπως αποδέχεται και τη γενικότερη κοινωνική οργάνωση που βασίζεται στις εξουσιαστικές σχέσεις των δύο φύλων, οι οποίες, για τις γυναίκες, συγκεκριμενοποιούνται στην καταπίεση και εκμετάλλευσή τους.

Συνεπώς, με βάση τα παραπάνω, μπορούμε θεμιτά να υποθέσουμε ότι η πολιτική φυσιογνωμία των γυναικών δεν είναι λιγότερο «πολιτική» από την αντίστοιχη των ανδρών επειδή οι γυναίκες δεν έχουν την ικανότητα να αντιληφθούν τη σημασία της πολιτικής διαδικασίας, σύμφωνα με το σχετικό στερεότυπο. Αυτό που διαφαίνεται ως εγκυρότερη υπόθεση σχετικά με τις αιτίες της μειωμένης εμπλοκής των γυναικών, νέων και ηλικιωμένων, στην πολιτική διαδικασία αφορά, όπως ήδη είπαμε, το χαμηλότερο επίπεδο νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος στις αντιλήψεις τους, το οποίο – παρότι οφείλεται σε διαφορετικούς παράγοντες ανάλογα με την ηλικιακή κατηγορία γυναικών στην οποία αναφερόμαστε – παραπέμπει σε τελική ανάλυση στον ανδροκεντρικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος που αντικατοπτρίζει στο πλαίσιο της πολιτικής διαδικασίας τις εξουσιαστικές κοινωνικές

13. Βλ. σ. 220.

14. Βλ. σ. 101.

σχέσεις των δύο φύλων. Είναι πράγματι λιγότερο ορατές στο χώρο της πολιτικής οι γυναίκες, όχι όμως επειδή είναι λιγότερο πολιτικά όντα από τους άνδρες, αλλά γιατί το ανδροκεντρικό μάτι δεν τις βλέπει εκεί όπου, και με βάση το πώς οριοθετεί το χώρο του πολιτικού.

Τα νεότερικά στοιχεία που αναφέρονται στην αυξημένη ετοιμότητα των νέων γυναικών για αμεσότερη εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία, δεν είναι βέβαια ανεξάρτητα από την αυξημένη έλξη την οποία ασκεί, όπως είδαμε, η Αριστερά στις νέες, και η οποία συγκεκριμενοποιείται τόσο με τη μαζικότερη αυτοτοποθέτησή τους στις τέσσερις πρώτες θέσεις του άξονα Αριστεράς/Δεξιάς (46% έναντι 33,3% για τους νέους άνδρες)¹⁵, όσο και με το χαρακτηρισμό της ιδεολογικής τους ταυτότητας ως «μάλλον αριστερής» (42,2% έναντι 33,2%)¹⁶. Η συγκεκριμένη διαφοροποίηση στην ιδεολογική ταυτότητα ανάλογα με το φύλο, που παρατηρείται μόνο στη νεότερη κατηγορία ηλικιών, γίνεται ακόμη πιο αξιοσημείωτη αν προσθέσουμε ότι, ενώ η Αριστερά ελκύει γενικά περισσότερο από τη Δεξιά τους νέους, η διαφορά στις νέες γυναίκες είναι σαφώς μεγαλύτερη (+24 εκατοστιαίες μονάδες) απ' ό,τι στους νέους άνδρες (+15 εκατοστιαίες μονάδες). Στην αυξημένη αυτή έλξη, την οποία ασκεί στις νέες η Αριστερά – η οποία δεν αποτελεί, βέβαια, ελληνική ιδιομορφία¹⁷, αλλά τεκμηριώνει την ύπαρξη «χάσματος φύλων» και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας – είναι ιδιαίτερα αισθητή η πολωτική επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης, στο μέτρο που, ενώ οι αναλφάβητες δηλώνουν κατά 15,2% αριστερές και κατά 35,4% δεξιές, οι πτυχιούχοι πανεπιστημίου εμφανίζουν αντίστοιχα ποσοστά κατά 41,4% και 19,5%¹⁸.

Γενικότερα, η συσχέτιση φύλου και ιδεολογικής τοποθέτησης επιβάλλει να υπογραμμίσουμε αφενός ορισμένες ενδείξεις που συγκρούονται με το στερεότυπο της συντηρητικότητας των γυναι-

κών, και αφετέρου ενδείξεις που ενισχύουν την υπόθεση περί εξαιρετικά σημαντικών εσωτερικών διαφοροποιήσεων στο πλαίσιο της «γυναικείας» πολιτικής φυσιогνωμίας, διαφοροποιήσεις τέτοιες που δεν συναντώνται στους άνδρες, και οι οποίες με έμφαση καταρρίπτουν τη γυναικεία πολιτικότητα ως ενιαία αναλυτική κατηγορία. Παράλληλα, είναι αξιοσημείωτες οι ενδείξεις που αφορούν τη νεότερικότητα και τη ριζοσπαστική μετεξέλιξη του γυναικείου εκλογικού σώματος του τέλους της δεκαετίας του '80 όσον αφορά την ιδεολογική τοποθέτηση, οι οποίες δεν σημειώνονται αντίστοιχα στους άνδρες και, τέλος, οι ενδείξεις για τη διαφοροποιημένη επίδραση της ηλικίας στην πολιτική κοσμοαντίληψη ανδρών και γυναικών συγκεκριμένης πολιτικής γενιάς. Οι ενδείξεις αυτές ανάγουν την ηλικία σε πολύ σημαντικότερη διαιρετική τομή στην ιδεολογική τοποθέτηση των γυναικών απ' ό,τι των ανδρών. Είναι σημαντικό εξάλλου να υπογραμμίσουμε ότι, στο πλαίσιο του ίδιου ιδεολογικού χώρου, οι γυναίκες εμφανίζονται σε πολλές περιπτώσεις μαζικότερα ως φορείς νεοτερικών κοινωνικών αντιλήψεων έναντι των ανδρών, κάτι που ισχύει για την Αριστερά αλλά και για τη Δεξιά.

Η εντονότατη συσχέτιση νεαρής ηλικίας και υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου με την αριστερή ταυτότητα των γυναικών είναι ενδεικτική και των παραγόντων που συμβάλλουν στη διαμόρφωσή της. Η αμφισβήτηση του περιοριστικού χαρακτήρα των παραδοσιακών γυναικείων ρόλων, η οποία συνοδεύει τις αλλαγές που εμφανίστηκαν τα τελευταία χρόνια στην πραγματικότητα των σχέσεων των δύο φύλων και των προτύπων που τα αφορούν, και η μαζική αποδοχή ορισμένων αντιλήψεων περί του θεμιτού της «ισότητας» των φύλων, συνοδεύονται, όπως φαίνεται, από διαδικασίες γενικότερης κοινωνικής και ειδικότερης πολιτικής αμφισβήτησης, η οποία εκφράζεται και μέσω αριστερής ταυτότητας. Η συνειδητοποίηση του μη αποδεκτού της καταπίεσης, την οποία συνεπάγεται το γυναικείο φύλο, από εκείνους τους φορείς του οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να τη συνειδητοποιήσουν, σε συνδυασμό με την ιστορική πρόσληψη της Αριστεράς ως οράματος και ως πολιτικής καταπολέμησης των διακρίσεων, λειτούργησαν ενισχυτικά στο τέλος της δεκαετίας του '80 υπέρ της διάδο-

15. Βλ. σ. 228.

16. Βλ. σ. 233.

17. Βλ. σσ. 236-237.

18. Βλ. σ. 237.

σης της αριστερής ταυτότητας στις νέες, οι οποίες εξάλλου χαρακτηρίζονται και από υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου. Είναι όμως απαραίτητο να υπενθυμίσουμε ότι τα στοιχεία που αναφέρονται εδώ, καταγράφουν τις τελευταίες στιγμές της Αριστεράς πριν από την κρίση, με αποτέλεσμα να ανάγεται σε εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η διερεύνηση της συσχέτισης ηλικίας/συνείδησης φύλου/ιδεολογικής τοποθέτησης των γυναικών στη σημερινή συγκυρία, συσχέτιση η οποία είναι αναμενόμενο ότι θα εμφανίζεται διαφοροποιημένη.

Δεν θα πρέπει να μας εντυπωσιάζει το ότι η αμφισβήτηση του θεμιτού της κατωτερότητας στην κοινωνική θέση των γυναικών, η οποία εκφράζεται και μέσω αριστερής ταυτότητας, παρατηρείται στις γυναίκες εκείνες οι οποίες είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι είναι οι λιγότερο καταπιεσμένες και αυτές που βιώνουν λιγότερο περιοριστικά τους «γυναικίους» ρόλους. Γιατί, βέβαια, δεν αρκεί η καταπίεση για τη δημιουργία αμφισβήτησης, αλλά προϋποτίθεται και η διαμόρφωση κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών που δυνητικά επιτρέπουν τη συνειδητοποίηση του προβληματικού χαρακτήρα της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Οι συνθήκες αυτές είναι εμφανέστερες στις νεότερες γυναίκες, και στις γυναίκες που έχουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, οι οποίες, συνεπώς, εμφανίζουν και υψηλότερο επίπεδο συνείδησης φύλου.

Είδαμε προηγουμένως ότι είναι γενικευμένη η αντίληψη των γυναικών ότι αποτελούν ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, με συγκεκριμένη «ταυτότητα φύλου», στο μέτρο που μειοψηφούν όσες δεν προσλαμβάνουν ως κατώτερη την κοινωνική θέση των εκπροσώπων του φύλου τους. Η μαζική και συγκροτημένη «ταυτότητα φύλου», που διαφαίνεται στις γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία, δεν αντιστοιχεί όμως σε ανάλογη ανάπτυξη της «συνείδησης φύλου» των φορέων της. Δηλαδή, από το σύνολο των γυναικών που αντιλαμβάνονται την κοινωνική τους θέση ως διαφορετική/κατώτερη από αυτή των ανδρών, ορισμένες αλλά μαζικές κατηγορίες γυναικών την προσλαμβάνουν ως προβληματική και μη αποδεκτή, όπως και την πολιτική περιθωριοποίηση που τους επιφυλάσσεται, ενώ άλλες (λιγότερες) την αντιλαμβάνονται ως φυσική

ή τουλάχιστον ως αναμενόμενη και αποδεκτή¹⁹. Αν αυτή η τελευταία αντίληψη εκφράζει γύρω στο 15% του συνόλου των γυναικών, το πλέον παραδοσιακό πρότυπο αντιλήψεων για την κοινωνική και πολιτική θέση των γυναικών, ως δομημένο και συγκροτημένο σύστημα αντιλήψεων με εσωτερική συνοχή, παρουσιάζει πολύ μικρότερη διάδοση. Το στοιχείο αυτό είναι ενδεικτικό της παρείσφρησης νεοτερικών απόψεων ακόμη και στο σύστημα αντιλήψεων των πλέον παραδοσιακών γυναικών. Αντίθετα, το θεωρούμενο ως «φεμινιστικό» πρότυπο αντιλήψεων παρουσιάζεται ως συμπαγές και συγκροτημένο με πολύ μεγαλύτερη διάδοση, στοιχείο αξιοσημείωτο όσον αφορά την ελληνική πολιτική κουλτούρα του τέλους της δεκαετίας του '80, στην οποία η μη αποδοχή του θεμιτού της γυναικείας κατωτερότητας και της σχετικής πολιτικής περιθωριοποίησης σαφώς υπερέχει ως συγκροτημένο πρότυπο αντιλήψεων, τόσο από την άρνηση της ύπαρξής τους όσο και από την αποδοχή²⁰.

Διερευνώντας τις διαβαθμίσεις του επιπέδου συνείδησης φύλου των Ελληνίδων με βάση έναν τετράβαθμο δείκτη, είδαμε²¹ ότι, σαφώς πάνω από τις μισές εμφανίζουν μέσο ή υψηλό, ενώ είναι ενδιαφέρον να υπενθυμίσουμε ότι σχεδόν μία στις τέσσερις, που κατατάσσονται στην κατηγορία γυναικών με υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, συμφωνούν τουλάχιστον με πέντε από τις έξι παρακάτω αντιλήψεις: Οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες και γι' αυτό υποαντιπροσωπεύονται στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, η κοινωνική θέση των Ελληνίδων δεν είναι ικανοποιητική, η κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί, η φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών πρέπει να αποτελεί υπόθεση και των δύο συζύγων, οι γυναίκες πρέπει να εργάζονται συνεχώς έως τη σύνταξη, ενώ παράλληλα διακρίνονται για θετική πρόσληψη φεμινιστικών ομάδων και οργανώσεων.

Το επίπεδο συνείδησης φύλου των γυναικών εμφανίζει έντο-

19. Βλ. σ. 109.

20. Βλ. σσ. 137-138.

21. Για τη σχετική μέτρηση και τις διαβαθμίσεις της, βλ. σσ. 150-151.

νη θετική συσχέτιση με τις επιμέρους πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις τους, κατά τρόπο ο οποίος κάνει φανερό ότι, κατά κανόνα, υψηλότερο επίπεδο συνείδησης φύλου σημαίνει παράλληλα μεγαλύτερη αίσθηση συνάφειας με την πολιτική και απόδοση βαρύνουσας σημασίας στην ψήφο, υψηλότερο επίπεδο αίσθησης πολιτικής αρμοδιότητας και μεγαλύτερη συμμετοχική προδιάθεση και εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία. Οι διαφορές, μάλιστα, στις πολιτικές αντιλήψεις μεταξύ του υψηλότερου επιπέδου συνείδησης φύλου και της πλήρους έλλειψής του είναι στις περισσότερες περιπτώσεις εντυπωσιακά μεγάλες²² και εναρμονίζονται με αντίστοιχες διαφορές που παρατηρούνται με σημείο αναφοράς την ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης. Είναι προφανές, εξάλλου, ότι υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου εμφανίζουν κυρίως οι νεότερες και οι πιο μορφωμένες γυναίκες.

Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες που χαρακτηρίζονται από «φεμινίζουσες» απόψεις σχετικά με το μη αποδεκτό της κοινωνικής θέσης των γυναικών, υλοποιούν στο επίπεδο των πολιτικών αντιλήψεων και πρακτικών τη συνείδηση φύλου που τις χαρακτηρίζει είναι, όπως είπαμε, ενδεικτικός της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας αυτής της τελευταίας στο τέλος της δεκαετίας του '80: Το πέρασμα από το ένα επίπεδο συνείδησης φύλου στο άλλο είναι κυρίως ενδεικτικό ποσοτικών διαφορών στη διάχυση φεμινιζουσών απόψεων και συμμετοχικής προδιάθεσης και όχι ποιοτικών μεταβολών στην πρόσληψη της πολιτικής διαδικασίας και στους τρόπους επίλυσης του προβλήματος της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Οι «συνειδητοποιημένες» γυναίκες στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, διεκδικούν κυρίως πιο ισότιμη συμμετοχή στην υπάρχουσα πολιτική διαδικασία και προωθούν την επίλυση του προβλήματος της κοινωνικής κατωτερότητας τους με βάση μια ισονομιστική λογική, που παραπέμπει κυρίως σ' ένα συγκεκριμένο είδος πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ²³.

22. Βλ. π.χ. σσ. 157-158.

23. Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι η επίδραση του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ δεν περιορίζεται στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται ορισμένες γυναίκες το ζήτημα της κοινωνικής κατωτερότητας του φύλου τους

Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, η επίλυση του σχετικού προβλήματος προωθείται στο πλαίσιο και με τους όρους του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, το οποίο (αν και κριτικά) νομιμοποιείται μαζικότερα στις αντιλήψεις τους, όπως φαίνεται και από την αυξημένη (σε σχέση με τις άλλες γυναίκες) επιθυμία συμμετοχής την οποία εκφράζουν.

Συνεπώς, το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, στη συντριπτική πλειονότητα των γυναικών οι οποίες χαρακτηρίζονται από αυτό, αποτελεί έκφραση ενός τύπου γυναικείας ταυτότητας που δεν είναι κυριαρχικά ούτε ουσιαστικά φεμινιστική, με αποτέλεσμα το «φεμινιστικό» στην ελληνική πολιτική κουλτούρα να αποτελεί και αυτό, με το δικό του τρόπο, αποδοχή της ανδροκεντρικής λογικής, διεκδίκηση ουσιαστικά «ανδρικής» ταυτότητας και αποδοχή, σε τελική ανάλυση, του θεμιτού της γυναικείας υποτέλειας με πιο εκλεπτυσμένες και «σύγχρονες» μορφές²⁴. Με αποτέλεσμα, δηλαδή, να είναι πολύ λίγο ουσιαστικά φεμινιστικό²⁵. Αν αυτό το τελευταίο αποτελεί τη ριζοσπαστική πολιτική έκφραση της μη αποδοχής της κοινωνικής κατωτερότητας των γυναικών, με παράλληλη συνειδητοποίηση του ότι η επίλυση του σχετικού προβλήματος δεν είναι δυνατό να συντελεστεί στο πλαίσιο και με τους όρους του υπάρχοντος ανδροκεντρικού συστήματος, είναι φανερό ότι αφορά μικρή μειονότητα του συνόλου των γυναικών με υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, οι οποίες αιτιολογούν κατά διαφορετικό τρόπο την ύπαρξη της γυναικείας καταπίεσης, δεν αποδίδουν πρωταρχικά στη σφαίρα των προκαταλήψεων, και δεν εμφορούνται από την αντίληψη ότι ο «εκσυγχρονισμός» θα επιφέρει λύση· κατ' επέκταση, διαφοροποιούνται από τις άλλες ως προς τα μέσα της επιτυχούς καταπολέμησης του προβλήματος της κατωτερότητας που επιφυλάσσεται στην κοινωνική κατηγορία στην οποία ανήκουν, και δεν επιδιώκουν την εμπλοκή τους

και τις μεθοδεύσεις για την επίλυσή του, αλλά επεκτείνεται και στην κατηγορία γυναικών που δεν προσλαμβάνουν ως κατώτερη την κοινωνική τους θέση, θεωρώντας ότι το ζήτημα έχει λυθεί.

24. Βλ. σ. 159.

25. Βλ. σσ. 143-144.

στην υπάρχουσα/καθιερωμένη πολιτική διαδικασία και με τους δικούς της όρους.

Ένδειξη του μικρού ειδικού βάρους της διάδοσης αυτού του τύπου της φεμινιστικής κοσμοαντίληψης αποτελεί το ελάχιστο ποσοστό γυναικών που χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου και παράλληλα αρνούνται να αυτοτοποθετηθούν στον άξονα Αριστεράς/Δεξιάς. Ενώ, όπως είδαμε, στη σχετική κατηγορία γυναικών υπερέχει κατά πολύ η αριστερή ταυτότητα (44,2% έναντι 17% για τη δεξιά)²⁶, λιγότερο από μία στις δέκα γυναίκες που χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου αρνούνται τη σχετική διάκριση, στάση η οποία, για άλλους λόγους, είναι συνηθέστερη σε χαμηλότερο επίπεδο συνείδησης φύλου, ενώ εμφανίζει τη μεγαλύτερη διάδοση στις γυναίκες που χαρακτηρίζονται από μηδενική σχετική ανάπτυξη. Μπορούμε να υποθέσουμε συνεπώς ότι, τουλάχιστον όσον αφορά τις ελάχιστες γυναίκες (2,2% του συνόλου του δείγματος) οι οποίες συνδυάζουν υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου και άρνηση αυτοτοποθέτησης στον άξονα Αριστεράς/Δεξιάς, το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου εκφράζει φεμινιστική συνείδηση. Εκφράζοντας άρνηση των πολιτικών δομών και των ιστορικών παραδοσιακών διαιρετικών τομών στο επίπεδο της ιδεολογίας και της πράξης – οι οποίες, αντίθετα, αποτελούν σημείο αναφοράς για τη μεγάλη πλειονότητα των γυναικών που χαρακτηρίζονται ως «συνειδητοποιημένες» στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας – η φεμινιστική αυτή συνείδηση λειτουργεί και ως αντίστοιχη πολιτική ταυτότητα. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι αποκλείεται η ύπαρξη φεμινιστικής συνείδησης και σε γυναίκες που δηλώνουν αριστερές, ιδιαίτερα μάλιστα σε ορισμένες, μέσης ηλικίας, για τις οποίες η Αριστερά αποτελεί μακρόχρονη αναφορά και συναισθηματικά, ενώ επιπλέον στο πλαίσιο της ενισχύθηκε η ανάπτυξη φεμινιστικής αμφισβήτησης.

Το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, που αποτελεί μαζική έκφραση της ιστορικής συνείδησης των γυναικών στις σημερινές συνθήκες, συγκεκριμενοποιείται, στο επίπεδο της ελληνικής πο-

26. Βλ. σ. 240.

λιτικής κουλτούρας, όπως είδαμε, κυρίως μέσω αριστερής ταυτότητας, ενώ η φεμινιστική πολιτική ταυτότητα αποτελεί περιθωριακή έκφραση ορισμένων σχετικά νέων και υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου γυναικών. Παράλληλα, όμως, το ότι η απόρριψη της διάκρισης Αριστερά/Δεξιά μπορεί να απορρέει από διαμετρικά αντίθετη κοσμοαντίληψη, όπως αυτή που σηματοδοτείται από το υψηλότερο επίπεδο συνείδησης φύλου και αντίστοιχα από την πλήρη έλλειψή του, μας επαναφέρει στην υπόθεση που αφορά το ότι δεν είναι πάντα σαφές τι συνιστά νεότερο και τι παραδοσιακό στοιχείο στη γυναικεία πολιτική φυσιογνωμία.

Στο σημείο αυτό προβάλλει ως εύλογο το ερώτημα γιατί, τελικά, τόσο λίγες γυναίκες προβαίνουν σε ριζοσπαστική και δύναμι ανατρεπτική αμφισβήτηση του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, αν αυτό πράγματι αποτελεί πρόσθετο παράγοντα καταπίεσής τους, ως συμπυκνωμένη έκφραση της ανδροκρατικής δομής της κοινωνίας. Εξίσου εύλογη είναι όμως και η απάντηση που παραπέμπει στο ότι η ανάλυση των εξουσιαστικών δομών και σχέσεων που οριοθετούν τις συνθήκες κοινωνικής ύπαρξης δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά διαμέσου εννοιολογικών εργαλείων, τα οποία διαμορφώνονται και σημασιοδοτούνται στο πλαίσιο της ίδιας καταπιεστικής κοινωνικής πραγματικότητας την οποία στοχεύουν να μελετήσουν. Άρα είναι αναμενόμενο να αποτελεί ευκολότερη διέξοδο στις αντιλήψεις των γυναικών που συνειδητοποιούν την κοινωνική κατωτερότητα του φύλου τους, η διεκδίκηση ισότιμης παρουσίας στο υπάρχον πολιτικό παιχνίδι, δηλαδή «πιο δίκαιης», φυλετικά, κατανομής των πολιτικών ρόλων (διεκδίκηση η οποία εκδηλώνεται με αυξημένο πολιτικό ενδιαφέρον και συμμετοχική προδιάθεση αλλά, και στο επίπεδο των γυναικείων πολιτικών αρχηγεσιών μέσω αιτημάτων του τύπου τού 35%²⁷) και όχι η ριζοσπαστική αμφισβήτηση και η διεκδίκηση θεμελιακών αλλαγών στο χαρακτήρα και την ουσία του πολιτικού συστήματος και της γενικότερης κοινωνικής οργάνωσης. Η θεωρητική συγκρότηση της τελευταίας αυτής διεκδίκησης και η άρθρωσή της στο επίπεδο του πολιτικού λόγου, η οποία

27. Βλ. παραπάνω, σσ. 79 κ.ε.

επιχειρείται τις τελευταίες δεκαετίες στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος προσκρούει σε δυσκολίες, οι οποίες μοιάζουν ανυπέρβλητες ακριβώς γιατί αφορούν παγιωμένους τρόπους σκέψης και δεδομένα που προβάλλουν ως αμετάβλητα, ενώ προϋπόθεσή της είναι η θεωρητική αναοριοθέτηση ακόμη και της ίδιας της έννοιας της πολιτικής. Συνεπώς, ενώ η κοινή εμπειρία της καταπίεσης βιώνεται από μαζικές κατηγορίες γυναικών ως κοινωνικά προβληματική –πράγμα το οποίο αποτελεί νεότερο δεδομένο για την ελληνική πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του '80– ωστόσο δεν δημιουργεί κοινότητα στην αντίληψη που αφορά το χαρακτήρα, τις αιτίες και τους παράγοντες ανατροπής της εμπειρίας αυτής. Η πλειοψηφούσα σχετική αντίληψη, που καταχρηστικά αποκαλείται «φεμινιστική» στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και εναρμονίζεται με τη μεγάλη κοινωνική διάχυση νεοτερικών αντιλήψεων που παρατηρούνται σε γυναίκες και άνδρες τα τελευταία χρόνια²⁸, προωθεί την επίλυση του προβλήματος στο πλαίσιο του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, ενώ η μειοψηφούσα, φεμινιστική, αφορά τη θεωρητική πρόσληψη των σχέσεων εξουσίας των δύο φύλων με στόχο την κατάλυσή τους, πέρα και έξω από τα πλαίσια που τις οριοθετούν.

Η περιορισμένη διάδοση ουσιαστικά φεμινιστικών ανατρεπτικών αντιλήψεων ακόμη και σε εκείνες τις γυναίκες που εμφανίζουν υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, δηλαδή σε όσες προσλαμβάνουν ως μη αποδεκτή την κοινωνική κατωτερότητα που επιφυλάσσεται στο φύλο τους, προκύπτει και από τον τύπο των κυρίαρχων επιχειρημάτων τα οποία αφορούν τη διεκδίκηση πιο ισότιμης κατανομής πολιτικών ρόλων μεταξύ των δύο φύλων. Στο μέτρο που η άρνηση του ανδροκεντρικού χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος περιορίζεται σε κριτική του τελευταίου σύμφωνα με τη δική του λογική –και σε απόλυτη αρμονία με κάποιες αρχές της παράδοσης του φιλελευθερισμού που αποτελούν σημείο αναφοράς τόσο της σύγχρονης πολιτικής οργάνωσης όσο και της γυναικείας αμφισβήτησης– δεν καταφέρνει στις σύγχρονες συνθήκες να συγκροτηθεί θεωρητικά και να αρθρωθεί ως πολιτι-

28. Βλ. σσ. 145-147.

κός λόγος χωρίς α-ιστορικούς ανθρωπιστικούς συνειρμούς και αναφορά σε οράματα που προσλαμβάνονται ως απλοϊκά αν και συμπαθή, εκσυγχρονιστικά αν και, τελικά, ουτοπικά. Παράλληλα, κι αυτό από μια άποψη μοιάζει οξύμωρο, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του «φεμινιστικού» ή φεμινίζοντος προτύπου αντιλήψεων που χαρακτηρίζει μαζικά τις γυναίκες με υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, συνεπάγεται και πολιτική φυσιογνωμία η οποία μοιάζει με την «ανδρική». Ενώ, βέβαια, είναι αναμενόμενη η σχετική αναλογία στο μέτρο που, όπως είδαμε, η σχετική κατηγορία γυναικών προσβλέπει σε μαζικότερη συμμετοχή στο υπάρχον πολιτικό σύστημα διαμορφώνοντας αντίστοιχη πολιτική συμπεριφορά, ωστόσο, παράλληλα, από πρώτη άποψη ενισχύει την προβληματική περί μεταφεμινιστικής ιστορικής περιόδου. Περιττεύει όμως πράγματι στις σημερινές συνθήκες η φεμινιστική αμφισβήτηση στο βαθμό που, αφενός η ισότητα των φύλων μοιάζει να επενδύεται μαζικά από θετική φόρτιση, και αφετέρου παρατηρείται γενικά σύγκλιση γυναικείας και ανδρικής πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς; Μια σύγκλιση η οποία είναι ιδιαίτερα αισθητή στη νεότερη κατηγορία ηλικιών, ενώ, παράλληλα, περισσότερες γυναίκες είναι ορατές στο πολιτικό προσκήνιο και περισσότερα θέματα που αφορούν τις γυναίκες εγγράφονται στην ημερήσια διάταξη;

Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε, στο σημείο αυτό, ότι ενώ η «γυναικεία» αμφισβήτηση του ανδροκεντρικού χαρακτήρα της πολιτικής διαδικασίας και της συνολικής κοινωνικής οργάνωσης (την οποία εκφράζει το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου) δεν ταυτίζεται, με βάση όσα διατυπώθηκαν παραπάνω, με τη φεμινιστική, αποτελεί εντούτοις επιτυχία της φεμινιστικής θεωρίας και πράξης η μαζική αποδοχή του θεμιτού χαρακτήρα αξιών και αντιλήψεων που σχετίζονται με την ισότητα, παρά το ότι αυτές δεν εκφράζονται ως έκδηλα ανατρεπτικές αλλά ενσωματώνονται σ' ένα πλαίσιο εκσυγχρονιστικών τάσεων²⁹. Το νέο αυτό πλαίσιο συμβάλλει στη μετατροπή των όρων των εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων και συνεπώς απαιτεί νέες θεωρητικές επεξεργα-

29. Στο θέμα αυτό αναφέρομαι διεξοδικότερα παραπάνω, βλ. σ. 148.

οίες και νέα στρατηγική όσον αφορά την καταγγελία της γυναικείας καταπίεσης και την καταπολέμησή της στις νέες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες. Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές, που αποτελούν κατακτήσεις των γυναικών, δεν αλλάζουν την ουσία της γυναικείας καταπίεσης αλλά μόνο το πλαίσιο της, ούτε αναιρούν τον εξουσιαστικό χαρακτήρα των σχέσεων των δύο φύλων και γι' αυτό δεν καθιστούν περιττή τη φεμινιστική αμφισβήτηση κάτω από την πίεση της οποίας συνετελέσθησαν. Η αναδίπλωση αυτής της τελευταίας, που συνοδεύει τις σχετικές αλλαγές, κάνει πάντως επιτακτική την υπογράμμιση της φαινομενικής αντίφασης που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική κουλτούρα του τέλους της δεκαετίας του '80 μεταξύ, αφενός της πολύ μεγάλης κοινωνικής διάχυσης φεμινιστικών απόψεων –με παράλληλη μαζική απόρριψη από την πλευρά των γυναικών του θεμιτού της κατώτερης κοινωνικής θέσης που τους επιφυλάσσεται– και αφετέρου της υποχώρησης της ανατρεπτικής φεμινιστικής οπτικής η οποία, σύμφωνα με ορισμένες από τις βασικότερες εκπροσώπους της, διανύει περίοδο κρίσης³⁰. Είναι βέβαια προφανής η σχέση μεταξύ των δύο φαινομένων, στο βαθμό που μπορούμε να υποθέσουμε ότι παραπέμπει στη λειτουργία των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης, με αποτέλεσμα μόνο φαινομενικά να πρόκειται για αντίφαση. Εξάλλου η σχετικά εύκολη ενσωμάτωση/απονεύρωση νεοτερικών στοιχείων αποτελεί χαρακτηριστικό της κυρίαρχης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και δεν αφορά μόνο φεμινιστικές θέσεις αλλά και άλλους τομείς (όπως, για παράδειγμα, οικονομικές ανησυχίες και αντίστοιχα αιτήματα).

Συνοψίζοντας τα βασικά πορίσματα και τις υποθέσεις που απορρέουν από τη διερεύνηση της πολιτικής φυσιολογίας των γυναικών στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, θα πρέπει να επαναλάβουμε τα εξής σημεία:

α) Την *πολυπλοκότητα* του γυναικείου πολιτικού προτύπου, η οποία ανάγει σε μη γόνιμη επιστημονικά τη διχοτομική αναφο-

30. Για μια ενδιαφέρουσα ανταλλαγή απόψεων γύρω από το θέμα, βλ. *Δίψη*, 3, 1988, σσ. 23-31. Βλ. επίσης, Ε. Αβδελά, 1989, σσ. 6-9. Για την κρίση και το ζήτημα της «οικειοποίησης» από τον κρατικό λόγο φεμινιστικών διεκδικήσεων, βλ. Μ. Παπαγιαννάκη, Α. Φραγκουδάκη, 1989, σσ. 10-12.

ρά γυναίκες/άνδρες όσον αφορά την πολιτικότητα. Σ' αυτό το πλαίσιο είναι αξιοσημείωτα ως *νεοτερικά στοιχεία* αφενός η αυξημένη έλξη την οποία ασκεί η Αριστερά στις νέες γυναίκες στο τέλος της δεκαετίας του '80 (η οποία τεκμηριώνει την ύπαρξη «χάσματος φύλων» και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας) και αφετέρου η μεγαλύτερη ετοιμότητα που χαρακτηρίζει τις ίδιες έναντι των νέων ανδρών για άμεση/προσωπική και δυναμική παρέμβαση στην πολιτική διαδικασία. Η μεγαλύτερη αυτή ετοιμότητα διαφαίνεται ως ακόμη πιο ενδιαφέρουσα αν την παραβάλουμε με τη μικρότερη έλξη την οποία ασκεί η συμμετοχή στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία στις γυναίκες, νέες και ηλικιωμένες, έναντι των αντίστοιχων αντρών.

β) Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η μεταβλητή της ηλικίας/γενιάς στη συσχέτισή της με πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις των δύο φύλων, όπου φαίνεται ότι για τις γυναίκες η μεταβλητή αυτή αποτελεί πολύ σημαντικότερη διαιρετική τομή απ' ό,τι για τους άνδρες, κάτι που ισχύει και όσον αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης. Αντίθετα, η διάκριση επαγγελματικά εργαζόμενη/νοικοκυρά λειτουργεί πολύ λιγότερο προσδιοριστικά στις αντιλήψεις των γυναικών από την ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης. Παράλληλα, η σύγκριση της πολιτικής φυσιολογίας των νέων ενισχύει την υπόθεση περί *σύγκλισης* γυναικείας και ανδρικής πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς, σύγκλιση η οποία υποβοηθείται και από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της «συνείδησης φύλου» όπως αυτή μαζικά εκφράζεται στις νέες.

γ) Τη βασική διαφοροποίηση στην κοσμοαντίληψη γυναικών και ανδρών, η οποία εντοπίζεται στο επίπεδο της *νομιμοποίησης* του πολιτικού συστήματος στην πολιτική τους πρόσληψη και όχι σ' αυτό της πολιτικότητας των αντιλήψεων. Η παρατηρούμενη χαμηλότερη συμμετοχική προδιάθεση και έμπρακτη συμμετοχή των γυναικών, παραπέμπει ακριβώς στο χαμηλότερο βαθμό νομιμοποίησης με τον οποίο επενδύεται στις αντιλήψεις τους το πολιτικό σύστημα, κι αυτό είτε αποδέχονται την κατωτερότητα και την υποτέλειά τους (όπως οι ηλικιωμένες) είτε την απορρίπτουν αντιμετωπίζοντάς την ως κοινωνικό πρόβλημα (όπως οι νεότερες και όσες έχουν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης).

δ) Το ότι το διχοτομικό πρότυπο νεοτερικό/παραδοσιακό δεν περιγράφει τη γυναικεία πολιτικότητα, στο μέτρο που δεν είναι πάντα σαφές το τι συνιστά νεοτερικό στοιχείο στη γυναικεία κοσμοαντίληψη. Η ίδια στάση, από την οποία απορρέουν αντίστοιχες πρακτικές μπορεί να παραπέμπει σε ορισμένες περιπτώσεις στο παραδοσιακό πρότυπο της αποδοχής της γυναικείας πολιτικής υποτέλειας, και σε άλλες σ' αυτό της απόρριψης της υπάρχουσας πολιτικής διαδικασίας που ανάγεται στον ανδροκεντρικό χαρακτήρα της.

ε) Τη μαζικότητα ύπαρξη ταυτότητας φύλου η οποία διακρίνεται στην κοσμοαντίληψη των γυναικών, στο βαθμό που αυτές αυτοπροσδιορίζονται ως άτομα που βρίσκονται σε κατώτερη κοινωνική θέση με παράλληλη μαζική διάδοση *συνείδησης φύλου*, η οποία συγκεκριμενοποιείται στην απόρριψη της κοινωνικής κατωτερότητας που τους επιφυλάσσεται. Οι γυναίκες που αποδέχονται ως φυσική την κοινωνική τους υποτέλεια και την πολιτική τους χειραγωγή δεν ξεπερνούν το 15% του συνόλου και εντοπίζονται κυρίως στην τρίτη ηλικία και στο χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, ενώ επίσης σχετικά λίγες είναι οι γυναίκες που δεν προσλαμβάνουν ως κατώτερη την κοινωνική τους θέση, και οι οποίες, ενδεχομένως, διατυπώνουν τη σχετική αντίληψη υπακούοντας σε πολιτικές σκοπιμότητες ή τουλάχιστον πεπεισμένες για την αποτελεσματικότητα της σχετικής πολιτικής του κόμματος με το οποίο μαζικότερα ταυτίζονται (ΠΑΣΟΚ).

στ) Τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της *συνείδησης φύλου* που διακρίνεται σε μαζικές κατηγορίες γυναικών: Το λεγόμενο φεμινιστικό πρότυπο αντιλήψεων, που βρίσκει μεγάλη διάδοση τόσο ως προς τις επιμέρους συνιστώσες του όσο και ως συγκροτημένο πρότυπο κοινωνικής και πολιτικής πρόσληψης, αποτελεί γυναικείο αλλά όχι ουσιαστικά φεμινιστικό πρότυπο, στο βαθμό που αποδέχεται τους βασικούς όρους της καθιερωμένης πολιτικής διαδικασίας, δεν προσλαμβάνει τις σχέσεις των δύο φύλων ως εξουσιαστικές, και αντιμετωπίζει τη μειωμένη γυναικεία πολιτική παρουσία ως παθολογική παρέκκλιση, η οποία μπορεί να θεραπευτεί στο πλαίσιο του υπάρχοντος συστήματος. Το «φεμινιστικό», δηλαδή, στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας

προβάλλει κυρίως ως εκσυγχρονισμένη και εκσυγχρονιστική εκδοχή του παραδοσιακού προτύπου που αφορά το δευτερεύοντα γυναικείο ρόλο, και όχι ως ανατρεπτικό αίτημα, ενώ αυτό το τελευταίο διαφαίνεται ως περιθωριακό ποσοτικά. Έτσι, η συνείδηση φύλου των γυναικών, όπως εκφράζεται στο τέλος της δεκαετίας του '80, λειτουργεί κυριαρχικά ως δίαυλος αυξημένης συμμετοχικής προδιάθεσης και έμπρακτης πολιτικής συμμετοχής στην υπάρχουσα πολιτική διαδικασία και όχι ως πηγή ριζοσπαστικής αμφισβήτησης, ενώ, παράλληλα, παρουσιάζει ουσιαστική συνάφεια με την αριστερή κοσμοαντίληψη.

2. Πολιτική ανάλυση και γυναίκες: Υποθέσεις και προοπτικές

Σύμφωνα με όσα είπαμε παραπάνω, είναι φανερό στη σημερινή συγκυρία η τάση σύγκλισης γυναικείας και ανδρικής πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς, υπόθεση η οποία βασίζεται στις ομοιότητες της πολιτικής φυσιογνωμίας των νέων σε αντίθεση με τις σημαντικές διαφορές που παρατηρούνται στους μεγαλύτερους, ανάλογα με το φύλο. Γεννάται, συνεπώς, εύλογα το ερώτημα, μήπως η μεταβλητή του φύλου χάνει μέρος της ουσιαστικής βαρύτητας που της αποδώσαμε. Ιδιαίτερα μάλιστα, αν υποθέσουμε ότι η σχετική αλλαγή παραπέμπει πρωταρχικά στις διαφορετικές κοινωνικοποιητικές εμπειρίες των νεότερων γενεών και όχι στη θέση στον κύκλο ζωής των ατόμων.

Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ο τύπος των σχέσεων των δύο φύλων, που είναι κυρίαρχος σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, είναι αυτός που καθορίζει το πώς οι ίδιες δομές καταπίεσης —όπως για παράδειγμα η ταξική συγκρότηση ή η πολιτική εξουσία— επιδρούν συγχρόνως σε γυναίκες και άνδρες κατά αντίστοιχο τρόπο αλλά και διαφορετικά. Γι' αυτό όχι μόνο δεν νομιμοποιείται ο περιφερειακός ρόλος που συνήθως αποδίδεται στο φύλο στο πλαίσιο της πολιτικής ανάλυσης και θεωρίας, αλλά, αντίθετα, η έννοια των *σχέσεων των φύλων* ανάγεται σε κεντρικό σημείο αναφοράς, στο βαθμό που, ως δομικό στοιχείο του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων, συμβάλλει στη συγκρότηση του

πλασίου όπου δρουν ή δεν δρουν, σκέφτονται και αυτοπροσδιορίζονται πολιτικά γυναίκες και άνδρες. Συνεπώς, η καθιερωμένη αναφορά στο άτομο χωρίς φύλο ως φορέα πολιτικής πρόσληψης και δράσης είναι παραπλανητική επιστημονικά, αλλά και χωρίς ουσία κοινωνικά, τόσο παλαιότερα, όταν η απόκλιση γυναικείας και ανδρικής πολιτικής συμπεριφοράς ήταν σαφώς μεγαλύτερη, όσο και σήμερα. Το ίδιο ισχύει και για τη φαινομενική οικουμενικότητα της έννοιας του πολίτη, η οποία αποκρύπτει την ύπαρξη ενός φάσματος διαφορετικών κοινωνικών θέσεων που καθορίζουν τον τρόπο άσκησης του σχετικού ρόλου, ενώ, ακόμη και οι ενδεχόμενες ομοιότητες μπορεί να υποκρύπτουν ουσιαδεις διαφορές στην κοσμοαντίληψη ατόμων διαφορετικού φύλου.

Παράλληλα, είναι αναμενόμενο ότι αλλαγές στην ιστορική συνείδηση των γυναικών εκφράζονται και ως αλλαγές στην πολιτική τους κοσμοαντίληψη. Το ότι στη σημερινή συγκυρία η μη αποδοχή του θεμιτού της γυναικείας καταπίεσης εκφράζεται κυρίως με αυξημένη συμμετοχική προδιάθεση στην πολιτική διαδικασία, δεν ανάγει σε δεδομένη τη σχετική τάση, ενώ είναι θεμιτή η υπόθεση ότι, στο βαθμό που η συνείδηση φύλου των γυναικών θα μετεξελιχθεί σε φεμινιστική συνείδηση, η απόκλιση γυναικείας και ανδρικής πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς θα παρουσιάσει νέα αύξηση και ποιοτική διαφοροποίηση.

Εξάλλου, παρότι η πολυπλοκότητα της πολιτικής φυσιογνωμίας των γυναικών ανάγει σε ελάχιστα ευριστική τη γενικευτική αναφορά στη «γυναικεία πολιτική κουλτούρα», εντοπίζονται πράγματι επιμέρους εκφράσεις της πολιτικότητας των γυναικών, οι οποίες παραπέμπουν στη «γυναικεία»³¹ πολιτική πρόσληψη με την έννοια ότι απορρέουν από τη μη αποδοχή της κατωτερότητας στην κοινωνική τους θέση. Τόσο η ενισχυμένη αριστερή αυτοτοποθέτηση των νέων γυναικών, όσο και η αυξημένη ετοιμότητά τους για άμεση και δυναμική παρέμβαση στην πολιτική διαδικασία συνδέονται με το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου που τις χαρακτηρίζει, αποτελώντας παράλληλα συστατικά στοιχεία μιας γυναικείας πολιτικής κουλτούρας εν τω γίνεσθαι. Συνεπώς, και

31. Για τη σχετική προβληματική, βλ. παραπάνω, σσ. 66-70.

πέρα από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της στο τέλος της δεκαετίας του '80, η συνείδηση φύλου, δηλαδή το φύλο, όπως βιώνεται και εκφράζεται από τις γυναίκες, αποτελεί εξαιρετικά σημαντικό σημείο αναφοράς για την πολιτική ανάλυση, ως μία από τις κεντρικές πολιτισμικές συνιστώσες της συνολικής πολιτικής διαδικασίας.

Η στερεότυπη πρόσληψη της γυναικείας πολιτικότητας, που συνήθως συνοδεύει την υποτίμηση του φύλου στην πολιτική ανάλυση, παραπέμπει περισσότερο στην ανδροκεντρική φαντασίωση σχετικά με τη δομή της κοινωνίας και τον δεδομένο κεντρικό ρόλο των ανδρών, παρά στην πραγματική πολιτική φυσιογνωμία των γυναικών. Το ίδιο ισχύει και για τη σχεδόν αξιωματική υπόθεση, που διαφαίνεται στις πολιτολογικές μελέτες σχετικά με τον λειτουργικό, άρα δεδομένο και κοινωνικά αποδεκτό, χαρακτήρα της κοινωνικής κατανομής των ρόλων μεταξύ των δύο φύλων, η οποία συνεπώς δεν προσλαμβάνεται ως προβληματική για τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και τη θεωρία και πράξη της δημοκρατίας. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, δεν εκπλήσσει το ότι η μειωμένη γυναικεία πολιτική συμμετοχή αποδίδεται στις ίδιες τις γυναίκες και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία τους, και όχι στο πολιτικό σύστημα, τον τρόπο λειτουργίας του και την ευρύτερη δομή της κοινωνίας όπου εντάσσεται. Η καθιερωμένη Πολιτική Επιστήμη αντιστέκεται σθεναρά στην αναγκαιότητα αναγνώρισης της πολιτικής σημασίας και του πολιτικού χαρακτήρα της μειωμένης γυναικείας πολιτικής συμμετοχής στις τυπικές πολιτικές διαδικασίες, αφενός γιατί, λανθανόντως, αποδέχεται θεωρητικά τον αυστηρό διαχωρισμό δημοσίου και ιδιωτικού χώρου, και κατ' επέκταση την αμοιβαία αλληλοαναιρούμενη κατανομή των χαρακτηριστικών των ατόμων που εντάσσονται στους δύο χώρους, και, αφετέρου, γιατί λανθανόντως και πάλι, αξιολογεί ως σημαντικότερο ότι, σύμφωνα με τις προϋποθέσεις, παραπέμπει στο ανδρικό φύλο απ' ό,τι στο γυναικείο. Κατ' αυτό τον τρόπο παρακάμπτονται και τα προβλήματα που αναφέρονται στο επίπεδο της θεωρίας της δημοκρατίας, και τα οποία απορρέουν από την αποδοχή της συνύπαρξης της πολιτικής ισότητας γυναικών και ανδρών με τη συνεχώς αναπαραγόμενη και θεμιτή στις κυρίαρχες αντιλήψεις κοινωνική ανισότητά τους.

Στο βαθμό που γίνεται αποδεκτό ότι η γυναικεία πρόσληψη της κοινωνικής θέσης των εκπροσώπων του φύλου τους ως προβληματικής έχει βαρύνουσα σημασία για τη συνολική πολιτική φυσιογνωμία των γυναικών –αφού οριοθετεί, όπως είδαμε, τον τρόπο με τον οποίο είναι διαμορφωμένες βασικές στάσεις και αντιλήψεις τους– τότε θα πρέπει να αναγνωρίσουμε και τη βαρύτητα της υπάρχουσας κοινωνικής κατανομής των ρόλων των δύο φύλων, όσον αφορά τη φυσιογνωμία του συνολικού πολιτικού συστήματος (και όχι μόνο την πολιτική φυσιογνωμία των γυναικών). Κατ' επέκταση, θα πρέπει να αμφισβητήσουμε τον απόλυτο διαχωρισμό που αυτόματα αποδέχονται καθιερωμένες πολιτολογικές υποθέσεις μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου. Εξάλλου, στο μέτρο που είναι γενικά αποδεκτό ότι οι «ιδιωτικοί» ρόλοι των γυναικών επιδρούν στον τρόπο με τον οποίο εντάσσονται στο πολιτικό σύστημα, αλλά και ότι αυτό το τελευταίο επιδρά στην άσκηση των πρώτων, είναι αναμενόμενο ότι η αντίληψη που αμφισβητεί τη «φυσικότητα» των κοινωνικών ρόλων και της κατανομής τους, θα επιδρά και στο πώς προσλαμβάνεται η πολιτική διαδικασία και η ίδια η έννοια του «πολιτικού», συμβάλλοντας στη μετεξέλιξή τους. Η εντυπωσιακή διαφορά στη συνολική πολιτική πρόσληψη νέων και ηλικιωμένων γυναικών ανάγει σε απόλυτα θεμιτή την υπόθεση ότι, αφενός κοινωνικές διεργασίες που μοιάζουν απόρροια συναίνεσης είναι ουσιαστικά κοινωνικά καταναγκαστικές, ακόμη και όταν δεν γίνονται αντιληπτές ως τέτοιες από τα άτομα που τις υφίστανται, και αφετέρου, ότι οι διαφορές στην πολιτική φυσιογνωμία γυναικών και ανδρών ανάγονται σε διαφορές που αφορούν τη σημερινή, υπάρχουσα (ανατρέψιμη;) κοινωνική τους θέση, τον τρόπο με τον οποίο τη βιώνουν, τους ρόλους και τις αναμονές που απορρέουν από αυτήν και τους στόχους στους οποίους προσβλέπουν, οι οποίοι είναι περισσότερο ή λιγότερο διαφοροποιημένοι. Οι ομοιότητες, εξάλλου, που παρατηρούνται στην πολιτική φυσιογνωμία των δύο φύλων σε συγκεκριμένες κατηγορίες ηλικιών αποτελούν πρόσθετο στοιχείο επιβεβαίωσης της σχετικής υπόθεσης.

Παράλληλα, οι διαφορές στην πολιτική πρόσληψη που παρατηρούνται στο εσωτερικό της κατηγορίας των γυναικών ανάλογα

με το αν αποδέχονται ή όχι την κοινωνική κατωτερότητα που τους επιφυλάσσεται και η οποία πρωταρχικά εκδηλώνεται στον «ιδιωτικό» χώρο, δρομολογούν αλλαγές στον «δημόσιο» καταδείχνοντας παράλληλα και τα όρια της σχετικής διάκρισης. Δηλαδή, αν η ισότητα μεταξύ ανίσων χαρακτηρίζει το πολιτικό σύστημα, η παγιωμένη αντίληψη περί διάκρισης ιδιωτικού και δημόσιου χώρου βάλλεται σημαντικά όταν τα θύματα της ανισότητας μαζικά τη συνειδητοποιούν και την απορρίπτουν. Οι αλλαγές στην πολιτική φυσιογνωμία των γυναικών (τις οποίες σηματοδοτεί η μεταβλητή της ηλικίας) που παραπέμπουν σε μεγάλο βαθμό στη μη αποδοχή της γυναικείας υποτέλειας, καθιστούν σήμερα περισσότερο από ποτέ φανερή την ιδεολογική λειτουργία νομιμοποίησης της καταπίεσης, αλλά και την έλλειψη εγκυρότητας της θεωρητικής αποδοχής της απόλυτης διάκρισης ιδιωτικού –δημοσίου χώρου.

Στο πλαίσιο της τελευταίας συσκοτίζονται οι πολλαπλές διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις των δύο χώρων, που αφορούν τόσο το ότι οι «ιδιωτικοί» ρόλοι δεν είναι αυτόνομοι ούτε δεδομένοι, αλλά καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από διαδικασίες που συντελούνται στον δημόσιο –όπως με μεγάλη επιτυχία επισήμανε η φεμινιστική κριτική του κράτους πρόνοιας– όσο και το ότι η συγκεκριμένη μορφή του δημοσίου επηρεάζεται ουσιαστικά από την εκμετάλλευση και την καταπίεση που υφίστανται οι γυναίκες στον ιδιωτικό, αλλά και από τις αλλαγές στις μορφές της καταπίεσης. Είναι επομένως επιβεβλημένο να υπογραμμίσουμε τις αδυναμίες της αντίληψης, που ακόμη και σήμερα είναι κυρίαρχη, σχετικά με τη διάκριση ιδιωτικού και δημοσίου χώρου, στο βαθμό που υποδηλώνει παράλληλα μια περιοριστική πρόσληψη του πολιτικού το οποίο αποκόβει από τις κοινωνικές διεργασίες που το συγκροτούν. Τόσο ο δημόσιος όσο και ο ιδιωτικός χώρος αποτελούν πεδία εξουσιαστικών σχέσεων και στους δύο χώρους εκδηλώνονται κοινωνικοί ανταγωνισμοί· οι δύο χώροι βρίσκονται σε εξάρτηση και επηρεάζονται αμοιβαία. Και οι δύο χώροι, συνεπώς, συμβάλλουν στη συγκρότηση του πολιτικού και στη (μεταβαλλόμενη) φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος.

Τελικά, τα ερωτήματα που αφορούν το φύλο των φορέων της

πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς δεν είναι περιφερειακά και δευτερεύουσας σημασίας, αλλά κεντρικά και ουσιαστικά, και η αντιμετώπισή τους αποτελεί προϋπόθεση για κάθε μελέτη της πολιτικής διαδικασίας που δεν αποδέχεται τη μυωπική ενατένιση της πραγματικότητας, και που αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο της αναγκαιότητας αναοριοθέτησης των κεντρικών εννοιών, τις οποίες χρησιμοποιεί ως σημεία αναφοράς. Ωστόσο, είναι κεντρικά επειδή συμβάλλουν στη διαμόρφωση της φυσιολογίας του ίδιου του πολιτικού συστήματος και επειδή γεννούν νέα ερωτήματα των οποίων η απάντηση μοιάζει πλέον επιτακτική στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας, και όχι γιατί υπάρχουν εξαιρετικά σημαντικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο γυναίκες και άνδρες εντάσσονται και συμπεριφέρονται στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος, παρά τους δομικούς και ιδεολογικούς περιορισμούς της γυναικείας πολιτικής συμμετοχής.

Οι γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία, πράγματι εμπλέκονται λιγότερο στην πολιτική διαδικασία από τους άνδρες, και οι πολιτικές αντιλήψεις τους είναι ενδεικτικές χαμηλότερου βαθμού αίσθησης συνάφειας με αυτήν και υποκειμενικής αποτελεσματικότητας στο πλαίσιο της. Αλλά, αυτό είναι το ζητούμενο; Η σύγκριση δηλαδή της εμπλοκής των γυναικών με αυτή των ανδρών σε μια διαδικασία η οποία προσλαμβάνεται κυριαρχικά ως ανδροκεντρική, στην οποία οι γυναίκες έγιναν τυπικά αποδεκτές με μεγάλη υστέρηση και η οποία εμφανώς ανδροκρατείται; Και μάλιστα σύγκριση με όρους και αναλυτικές κατηγορίες οι οποίες αργiori παραπέμπουν στην ανδρική εμπειρία; Στο πλαίσιο αυτής της λογικής και με βάση τον ανδροκεντρισμό της πολιτικής διαδικασίας, θα ήταν πιο θεμιτό να υπογραμμίσουμε ως αξιοσημείωτο το πόσο μοιάζουν ως πολιτικά όντα γυναίκες και άνδρες, ιδιαίτερα σε συγκεκριμένες κατηγορίες ηλικιών, και όχι το πόσο διαφέρουν. Και ακόμη περισσότερο αξιοσημείωτο, και ενδεικτικό μετεξέλιξεων με απρόβλεπτες ακόμη συνέπειες, να τονίσουμε ότι ορισμένες κατηγορίες γυναικών, σε πείσμα των στερεοτύπων και των προϊδεάσεων, εμφανίζονται ως πιο ριζοσπαστικές στις μορφές συμμετοχής που επιλέγουν, και μαζικότερα ως φορείς ανατρεπτικής ιδεολογίας και νεοτερικών αντιλήψεων από τους αντίστοιχους άνδρες.

Αν η πολιτική παραπέμπει σε σχέσεις εξουσίας, η ιδιαίτερη γυναικεία εμπειρία από το χώρο των εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων ενδιαφέρει συνεπώς ιδιαίτερα, ως εισφορά στην πολιτική διαδικασία, τόσο γνωστικά και ερευνητικά, όσο και κοινωνικά. Και ενδιαφέρει από τη σκοπιά τού τι καινούργιο έχει να εισφέρει, τι αλλαγές μπορεί δυναμικά να δρομολογήσει και πόσο θα συμβάλει στη μετεξέλιξη της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας τη γνωστική προσέγγιση της οποίας υποβοηθά. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, η μαζικότερη παρουσία γυναικών στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων δεν αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος αν οι εν λόγω γυναίκες, αποδεχόμενες τους όρους του παιχνιδιού –μεταξύ των οποίων είναι και η κοινωνική υποτέλεια των εκπροσώπων του φύλου τους– αποκτούν ανδρική ταυτότητα για να εμπλακούν με ανδρικούς όρους σ' ένα «ανδρικό παιχνίδι», στο οποίο εισφέρουν τη δική τους «γυναικεία» οπτική ως γραφική και νομιμοποιητική απόφαση ακόμη και της ίδιας της υποτέλειάς τους. Κι αυτό γιατί οι σχετικοί ρόλοι δεν έρχονται σε σύγκρουση με την πρόσληψη της παραδοσιακής γυναικείας κουλτούρας, που θεωρείται αποξενωμένη από την πολιτική, κυριαρχούμενη από άλλες αξίες και πρότυπα, αλλά επιτρέπущα σε επίλεκτες γυναίκες να υπερβούν τη θέση τους για να συμμετάσχουν στην πολιτική διαδικασία, ακόμη και σε ρόλους αποφασιστικούς, εκουγγρονίζοντάς την. Ερευνητικά, εξάλλου, λίγο εισφέρουν στη σφαιρικότερη προσέγγιση του πολιτικού και της πολιτικής διαδικασίας οι απλές στατιστικές συσχετίσεις φύλου και πολιτικής συμπεριφοράς. Μέσω της διχοτομικής λογικής τους, οι συσχετίσεις αυτές συμβάλλουν στη νομιμοποίηση της αντίληψης σύμφωνα με την οποία πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς και μέτρο σύγκρισης για τη γυναικεία είναι η ανδρική, ενώ παράλληλα συσκοτίζουν τις ομοιότητες στην πολιτική φυσιολογία των δύο φύλων, και δυσκολεύουν τη διερεύνηση των αιτιωδών σχέσεων, υπερτονίζοντας τις επιφανειακές (και όχι τις ουσιαστικές) διαφορές. Στη σημερινή συγκυρία, οι τελευταίες διακρίνονται συχνά ακόμη και όπου υπάρχει ταυτότητα πρακτικών στα δύο φύλα, αλλά βέβαια είναι ορατές μόνο στο μάτι που είναι διατεθειμένο να τις δει.

Αν η γυναικεία οπτική που απορρέει από τη βιωμένη κοινωνική εμπειρία του σχετικού φύλου έχει πολλά να εισφέρει στη σφαίρα της πολιτικής, δεν είναι η οπτική που απορρέει από τη μακρόχρονη καταπίεση και περιθωριοποίηση των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας, ούτε οι αξίες και οι στάσεις που απορρέουν άμεσα ή έμμεσα από την κατώτερη κοινωνική θέση των γυναικών. Δεν είναι δηλαδή οι παραδοσιακές «γυναικείες» αξίες, αξίες που γέννησε η υποτέλεια και η εξάρτηση, εκείνες που θα αποτελέσουν δυνητικά παράγοντα αναδιαμόρφωσης της πολιτικής διαδικασίας και της ίδιας της έννοιας του πολιτικού, ακόμη και όταν αυτές εκφράζονται μέσω της διεκδίκησης κάποιας (οριοθετημένης) θέσης στην πολιτική διαδικασία. Διεκδίκηση η οποία, με βάση το θεωρητικό πλαίσιο όπου προωθείται, συμβάλλει τελικά, και παρά τις προθέσεις των εκφραστών της, στην περαιτέρω (εκσυγχρονιστική) νομιμοποίηση του ανδροκεντρικού συστήματος. Η διαπραγμάτευση ευνοϊκότερων όρων για την «αντιπροσώπηση» των γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων μοιάζει συχνά με προσπάθεια καθησυχαστικής επιβεβαίωσης της αποδοχής της ανδρικής πρωτοκαθεδρίας, αποδεικνύοντας, παράλληλα, τον εύπλαστο χαρακτήρα και την ικανότητα της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας να αφομοιώνει (μέσω αλληπάλληλων παραμορφωτικών διαθλάσεων) ακόμη και στοιχεία που φαινομενικά τουλάχιστον βρίσκονται σε αντίθεση με βασικά δομικά χαρακτηριστικά της, όπως είναι ο ανδροκεντρισμός. Στην οριοθετημένη και μέτριοπαθή διεκδίκηση μεγαλύτερης γυναικείας παρουσίας στο πολιτικό προσκήνιο, η οποία προωθείται χωρίς παράλληλη καταγγελία του συστήματος εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων που είναι σύμφυτο με το χαρακτήρα του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, διαφαίνεται τελικά η αποδοχή της υποτελούς κοινωνικής θέσης των γυναικών, οι οποίες, σύμφωνα με τις παραδοσιακές αξίες που τους αποδίδονται, αυτοπροσδιορίζονται και πάλι ως άτομα δευτερεύουσας σημασίας. Χωρίς τη θεωρητική πρόσληψη του συστήματος σχέσεων των δύο φύλων ως εξουσιαστικών, με στόχο την κατάλυσή τους, ο γυναικείος διεκδικητικός λόγος παραμένει εγκλωβισμένος στη λογική του εκσυγχρονισμού, που σε τελική ανάλυση ανάγεται σε εκσυγχρονισμό της καταπίεσης.

Η παραπάνω γυναικεία οπτική, άλλωστε –η οποία παραπέμπει σε μια συγκεκριμένη θεώρηση της καταπίεσης των γυναικών ως παθολογικής παρέκκλισης που μπορεί σταδιακά να θεραπευτεί με δεδομένο το υπάρχον (ανδροκεντρικό) πολιτικό σύστημα– δεν εισφέρει ουσιαστικά στη μετεξέλιξη του περιεχομένου της δημοκρατικής θεωρίας και πράξης προς όφελος όλων, μετεξέλιξη η οποία διαφαίνεται ως ένα από τα βασικότερα κοινωνικά αιτήματα της σύγχρονης εποχής. Διότι για να αρχίσουν να γίνονται κοινωνικά ουσιώδεις και για τις γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία, οι ριζοσπαστικές δημοκρατικές αρχές της ελευθερίας και της ισότητας προϋποθέτουν την απόλυτη απόρριψη του θεμιτού της γυναικείας υποτέλειας, σε όλους τους τομείς, και όχι βέβαια απλώς τη διεκδίκηση μαζικότερης παρουσίας «επίλεκτων» γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο.

Αντίθετα, έκφραση του αιτήματος της ριζοσπαστικής μετεξέλιξης της δημοκρατίας, αλλά και στοιχείο υλοποίησής της, μοιάζουν να αποτελούν οι γυναικείες αξίες που διαμορφώνονται τα τελευταία χρόνια και οι οποίες σχετίζονται με την αυτογνωσία της κοινωνικής θέσης των γυναικών, τη μη αποδοχή της κοινωνικής κατωτερότητας που τους επιφυλάσσεται και την επιδίωξη του πολιτικού αυτοπροσδιορισμού τους: αξίες που διαφαίνονται στις πολιτικές αντιλήψεις και την πολιτική συμπεριφορά ορισμένων κατηγοριών γυναικών και οι οποίες τους επιτρέπουν δυνητικά να μιλήσουν σε μια άλλη γλώσσα, που είναι γυναικεία χωρίς να είναι υποτελής, που είναι «διαφορετική» χωρίς να είναι ανεπεξέργαστη, που είναι λιγότερο ανταγωνιστική χωρίς να είναι αλλοτριωμένη και που τελικά είναι δυναμική και μαχητική χωρίς να είναι ανδρική. Μια γλώσσα απελευθερωμένη από περιοριστικά σεξιστικά στερεότυπα ή μετριοπαθείς/συντετές διεκδικήσεις, και γι' αυτό απελευθερωτική για τις γυναίκες πρωτίστως, αλλά και για τους άνδρες, στο μέτρο που επιτρέπει να διαφανεί η δυνατότητα ενός άλλου τύπου σχέσης, αμεσότερης, του ατόμου με την πολιτική³², προϋδεάζοντάς μας σχετικά με το εφικτό της μετε-

32. Ενδεικτικά υπενθυμίζω τη μεγαλύτερη ετοιμότητα των νέων γυναικών έναντι των νέων ανδρών να εμπλακούν άμεσα και δυναμικά σε συλλογικές

ξέλιξης της φυσιογνωμίας της ίδιας της δημοκρατικής διαδικασίας. Συνεπώς, πρόκειται για μια γυναικεία οπτική στην οποία διαφαίνεται το όραμα μιας άλλης δομής των σχέσεων των δύο φύλων, και κατ' επέκταση, διατυπώνεται μια άλλη αντίληψη για την εξουσία, την κοινωνία, τη δημοκρατία, την πολιτική, επαληθεύοντας την υπόθεση ότι το «γυναικείο» και το «ανδρικό» αποτελούν σύνθετες και ιστορικά προσδιορισμένες κατηγορίες. Εάν αυτή η γυναικεία οπτική συμβάλλει στο να γίνει συνείδηση το ουσιαστικό μήνυμα που υποκρύπτει το κλασικό φεμινιστικό σύνθημα «το προσωπικό είναι πολιτικό», θα έχει συμβάλει παράλληλα και στη διαμόρφωση απάντησης σε ορισμένα από τα ερωτήματα που θέτουν ακατάπαυστα η πολιτική θεωρία και η πολιτική ανάλυση, και τα οποία αφορούν το κατά πόσο, με ποιες προϋποθέσεις και γιατί το πολιτικό (πρέπει να) είναι και (να) βιώνεται ως προσωπικό.

διαδικασίες που αφορούν την επίλυση τοπικών προβλημάτων. Βλ. σσ. 199-200. Η ετοιμότητα αυτή παραπέμπει στην έννοια του ριζοσπαστικού συμμετοχικού πολίτη, του οποίου η εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία δεν περιορίζεται στην άσκηση του εκλογικού δικαιώματος. Για τη σχετική έννοια και τις επιπτώσεις της παρουσίας αντίστοιχου τύπου πολιτών στη φυσιογνωμία και τη λειτουργία της δημοκρατίας, βλ. Ch. Mouffe, 1992, την εισαγωγή, και Sh. Wolin, 1992, σσ. 240-253.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Abzug, B., 1984, *Gender gap*, Boston, Houghton Mifflin Co.
- Adamson, N., Briskin, L., McPhail, M., 1988, *Feminist organizing for change*, Toronto, Oxford University Press.
- Almond, G.A., Bingham Powell, G., 1978, *Comparative politics*, Boston, Little Brown.
- Almond, G.A., Verba, S., 1963, *The civic culture*, Princeton, Princeton University Press.
- Almond, G.A., Verba, S. (eds), 1980, *The civic culture revisited*, Boston, Little Brown.
- Apter, T., 1985, *Why women don't have wives*, London, MacMillan.
- Armstrong, P., Armstrong, H., 1986, «Beyond sexless class and classless sex: Towards feminist marxism», in, Hamilton, R., Barrett, M. (eds), *The politics of diversity*, London, Verso, σσ. 208-237.
- Badie, B., 1986, *Culture et politique*, Paris, Economica.
- Banks, O., 1981, *Faces of feminism*, Oxford, Robertson.
- Barnes, S.H., Kaase, M., κ.ά., 1979, *Political action*, London, Sage.
- Barrett, M., 1992, «Words and things: Materialism and method in contemporary feminist analysis», in, Barrett, M., Phillips, A. (eds), *Destabilizing theory: Contemporary feminist debates*, Cambridge, Polity Press, σσ. 201-219.
- Baxter, S., Lansing, M., 1983, *Women and politics: The visible majority*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Bean, Ph., MacPherson, S. (eds), 1983, *Approaches to welfare*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Beck, P., Jennings, K., 1979, «Political periods and political participation», *American Political Science Review*, 73, 1979, σσ. 737-750.
- Benhabib, S., Cornell, D. (eds), 1987, *Feminism as critique*, Cambridge, Polity Press.
- Berelson, B., Lazarsfeld, P., McPhee, W., 1954, *Voting*, Chicago, University of Chicago Press.